

Ғафур Ғулом
номидаги
бадий адабиёт
нашриёти
ТОШКЕНТ
1967

Нашрга тайёрловчи
ИЗЗАТ СУЛТОН

Комил ҳамд ва вофир шукр ул сониъгаким, инсон хилқати байгининг назмин аносир тўрт рукни била тузди ва бу байт арконин назм аҳлининг солим табъ ва мустақим зеҳни икки мисраи била манзум кўргузди. Ва жаид наът ва қариб дуруд ул нозимгаким, олам аҳли интизоми учун шариат мезонини адл авзони била рост келтурди, то ул ростлик сиқли ҳашр мезонига мадад еткурди.

Аммо баъд; солим ва мавзун табълиғ назм аҳлига ва матбуъ табъ ва мулоим зеҳнлик шеър хайлига маъруз улким, бу банда ҳазрати султонус-салотин муиззус-салтанати вад-дунё вад-дин Султон Ҳусайн Баҳодирхон халладаллоҳу мулкаҳу ва адома умраҳу ва давлатаҳунинг ҳар навъ назм бобида таълим ва тарбиялари била ва ҳар синф шеър услубида тафҳим ва тақвиялари била ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қондадаким, маъни абкорига зийнат ва оройиш кўркузуб эрдилар, чигатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимга бу муяссар бўлмайдур.

Аммо чун ул ҳазратнинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони эрди ва латиф табълари назм қавоидининг мезони ва замон шуароси олий даргоҳда ходим ва даврон булоғо ва зурафоси маолий боргоҳда мулозим эрди-

лар, мудом назм ва насрдин сўз мазкур ва аладдавом шеър ва муаммодин табъ натойижи мастур бўлур эрди ва ул ҳазратнинг дақойиқ шиор табълари назм ойини ва интишориға толиб ва ҳақойиқ осор зеҳнлари шеър тартиби ва иштиҳориға роғиб; андоқки, назм аҳлининг шакаррези ва муҳаббат хайлининг оташ ангеzi, дард ва шавқ тариқининг покрави, яъни Амир Хисрав Деҳлавий равваҳаллоҳу руҳаҳунинг ғазалиётиниким, тўрт девонга маҳшурдур, улча саъй ва имкони бор, қилилиб, йиғдурдилар ва анинг абёти адади ўн секкиз мингга етти ва ани ғояти зийнат ва зеб ва ниҳояти такаллуф ва жадвал ва тазҳиб била замон хушнавислариға китобат қилдурдилар ва анинг ривож ва равнақин қўешдек ройи оламорой машғуллиқи била фалақдин ошурдилар. Чун ул маликул-калом бу фанда маҳорат ва камолидин ва амийқ табъ ва дақиқ хаёлидин кўпрак баҳрда шеър айтибдур ва аксар назм номатбуъ вазнда дебдур ва замон зурафосидин баъзининг солим табъи анинг балоғатидин қосир ва идрокидин мутаҳаййир, балки мутанаффир эрди. Ул ҳазратнинг ҳумоюн табълариға ғариб ихтирос ва ажиб ижтиҳоде келдиким, ҳаргиз салотиндин, балки шуаройи назм ойиндин ҳеч кимнинг хаёлиға келмайдур ва хотириға хутур қилмайдур.

Анинг шарҳи будурки, ул девонда ҳар ғазал бошида ул ғазал не баҳрда ва не вазнда эрканин ва аркониға қайси зиҳоф кириб, не навъ тағайюр топқанин битгайлар ва сабт қилгайлар, то барча эл ул баҳр аҳволини ва ул вазн ашқолини маълум қилгайлар, ва алҳақ бу хаёл асру ғариб ва нодир тушубдур, балки жамъ девон тартиб берган шуароға азим ҳаққе собит бўлубтур. Ва бу банданин дағи тўрт девониғаким, туркча тил билан назм топибдур ва абёти адади йигирми беш мингга яқинлашибдурким, ул ҳазратнинг ҳумоюн алқобиға рақам топибдур ва музайян бўлубтур, ҳам ушбу мазкур бўлғон дастур била тартиб берилибдур.

Чун ул ҳазратнинг муборак хотирлари шеър бухур ва авзониға ва назм қавонд ва мезониға мунча мойил эрди, аруз фаннида бу мухтасар сабт бўлди ва анга «Мезонул-авзон» от қўюлди ва неча қоида ва доира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возии Халил ибни Аҳмад ва илм устоди Шамс Қайс кутубида ва Хожа Насир Тусийнинг «Меёррул-ашъор»ида, балки Ҳазрати Махдумий наввара марқадаҳу нуран «Аруз»ларида йўқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидин истихроҷ қилиб эрдиким, бу китобға изофа қил-

дим. Эмди тенгридин тавфиқ тилаб, ул азизлар руҳидин истимдод қилиб, шуруъ қилилур.

Аммо билгилким, аруз фанниким, назм авзонининг мезонидур, шариф фандур. Невчунким, назм илмининг рутбаси бағоят бийик рутбадур. Андоқки, ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг каломи мажидида кўп ерда назм воқеъ бўлубтурки, аруз қавоиди била ростдур. Ул жумладин бири бу оятдурким: «Лан танолул-бирра хато илон»дур; «рамали мусаддаси маҳзүф» воқеъ бўлубтур. Ва яна будурким: «Валмурсалоти урфан, фал-осифоти асфан»ким, вазни: «мафъулу фозилотун мафъулу фозилотун»дур, «музореи мусаммани ахраб» воқеъ бўлубтур. Ва яна: «Жанноти аднин фадхуллуҳо холидин»ким, вазни: «мастафъилун мустафъилун мустафъилон»дур ва «ражази мусаддаси музол» воқеъ бўлубтур. Ва каломуллода кўп ерда бу навъ воқеъдур. Ва расул саллаллоҳу алайҳивассаллам аҳодисида дағи ҳам бу тариқ тушубтур. Ул жумладин бири будурким, «ман акрама олиман фақад акрамани» ким, вазни: «мафъулу мафоилун мафонйлу фаул»дур, ва рубоий вазнида «ҳазажи ахраби мақбузи макфуфи мажбуб» воқеъ бўлубтур.

Ва амирул-мўъминин Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг ашъори кўпдур, балки девони бор. Яна машойих ва аймма ва авлиёуллодин ҳам кўп азимуш-шаън элнинг назми, балки девони ва маснавий тариқи била китоблари борким, истишҳодға ҳожат эрмас, нечунким, халойиқ қошида равшандурур ва ҳам сўз татвил топар. Ва бу назмларнинг асли ва зобитаси аруз бухур ва авзониға маҳзүфдур.

Бас собит бўлдиким, аруз фанни шариф фандур. Ва буким, бу илмни нечун «аруз» дедилар, мухталиф ақвол бор. Ул жумладин, бири била иктифо қилилур. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидур, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир води эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водида аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар. Байтники уй оти бирла отабдурлар, муносабати муни дебдурларки, уйнинг чун биноси тўрт рукн биладур, бу байтнинг ҳам биноси тўрт рукн биладур, бу байтда ҳам маъни ҳайсиятидин кўп нималар бўлур, ҳатто уйнинг маҳ-

зунот ва махфиёти ўрнига ҳам мунда махфий ва мактум хаёлот ва маони топса бўлур, бу муносабатлардин ани «байт» дебдурлар.

Аммо маълум бўлсунким, аруз фанни аҳли назм авзони усулининг биносин уч рункига қўюбтурларким, аларни сабаб ва ватад ва фосила дебтурлар.

Сабаб икки навъдур: сабаби хафиф, ва ул лафзедур муштамил: бир мутаҳаррик ва бир сокинга, андоқким, май (می) ва най (نی) ва гул (گل) ва мул (مل). Ва сабаби сақийл, ва ул лафзедур муштамил: икки мутаҳаррикка, андоқким, юзи (یوزی) ва кўзи (کوزی) ва хати (خطی) ва қади (قدی).

Ва ватад дағи икки қисмдур: ва ватади мажмуъ, ва ул лафзедур: икки бурунқи ҳарфи мутаҳаррик ва бир сўнғқи ҳарфи сокин, андоқким, шажар (شجر) ва самар (ثمر) ва Хутан (ختن) ва Адан (عدن). Ва ватади мафруқ, ва ул лафзедур: бурунқи ва сўнғқи ҳарфи мутаҳаррик ва ўртанчи ҳарфи сокин, андоқким, хома (خامه) ва нома (نامه) ва ноқа (ناقه) ва фоқа (فاقه).

Фосила дағи икки навъдур: Фосилаи суғро, ва ул лафзедур: уч ҳарфи мутаҳаррик ва тўртунчи ҳарфи сокин, андоқким, мираким (میرکیم) ва юраким (یورکیم). Ва фосилаи кубро, ва ул лафзедур: тўрт ҳарфи мутаҳаррик ва бешинчи ҳарфи сокиндур, андоқким, яшамаған (یشمغن) ва касамаған (کسمغن).

Ва бу арконнинг мажмуи бу калимот таркибида даражадурким: «Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим».

Ва мавзун калом таълифи бу арконнинг ҳеч қайсини то яна бирига мураккаб қилмағайлар, мустаҳсан тушмас. Не сабабдин, андоқким, байт:

Эй ой, келким, ёрингдурмен,
Фурқат шоми зорингдурмен.

Ва не автоддин, андоқким, байт:

Қади ҳавосидин гаҳи шажар сари назар қилай,
Юзи хаёлидин гаҳи чаман сари гузар қилай.

Ва не фавосилдин, андоқким, байт:

Мираким, тилаким чу сен ўлдунгу бас,
Не қилай яналар кўрарни ҳавас.

Бас мавзун калом таълифида бу аркон таркибидин гузир йўқтур ва араб ва ажам шуаросининг жамиъ ашъори мураккаб бу аркон ижтимоидиндур, ва аруз аҳли ани «афойл» ва «тафойл» дерлар ва ул секкиз фаслаға мунҳасирдур:

1) Фаъулун — (فعلون) — ватади мажмуъ тақдими била сабаби хафифқа.

2) Фоъилун — (فَاعِلُنْ) — сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

3) Мафобийлун — (مفاعيلن) — ватади мажмуъ тақдими била икки сабаби хафифқа.

4) Мустафъилун — (مستفعلن) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мажмуъқа.

5) Фоъилотун — (فَاعِلَاتُنْ) — ватади мажмуъ кидурмак била икки сабаби хафиф орасиға.

6) Мафобилатун — (مفاعلتن) — ватади мажмуъ тақдими била фосилаи суғроға.

7) Мутафобийлун — (متفاعلن) — фосилаи суғро тақдими била ватади мажмуъға.

8) Мафъулоту — (مفعولات) — икки сабаби хафиф тақдими била ватади мафруққа.

Ва улча бу секкиз усулдин форсий шеърда касирулвуқуъдур — бешдур: 1) мафобилун, 2) ва фоъилотун, 3) ва мустафъилун, 4) ва мафъулоту, 5) ва фаъулун. Ва туркча шеърда ҳам, улча мулоҳаза қилилибдур, бу аркондин ўзга вуқуъ топмас, магар такаллуф била. Ва бу беш аслнинг ҳар бирига неча фаръдурким тағайюрлар сабабиники, ани арузийлар «зиҳоф» дерлар, ҳосил бўлур. Ул жиҳатдин зиҳоф ва фуруъ орасида бир фасл тартиб берилди.

Фасл. Мафобийлун зиҳофоти ўн бирдур ва фуруи дағи ўн бирдур. Аммо зиҳофи: 1) «Қабз» — мафобийлун «ё»сининг исқотидур, то мафобийлун қолғай. 2) «Каф» — мафобийлун «нун»ининг исқотидур, то мафобийлу қолғай. 3) «Харм» мафобийлун «мим»ининг исқотидур, то фоъийлун қолғай ва мафъулун анинг ўрниға битарлар. 4) «Харб» — мафобийлун «мим»и ва «нун»ининг исқоти-

дур, то фобийлу қолғай ва мафъулу анинг ўрнига битарлар. 5) «Шатар» — мафобийлун «мим» ва «ё»сининг исқотидур, то фобилун қолғай. 6) «Ҳафз» — мафобийлуннинг охир жузвининг охир сабаби хафифи исқотидур, бас мафобийлундин мафобий қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Қаср» — охир жузвининг, яъни сабаби хафиф охирининг исқотидур ва мақобилининг искони бас мафобийлун мафобийл бўлғай. 8) «Ҳатм» — «ҳазф» ва «қаср» ижтимои, (бас) мафобийлунда мафоб қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 9) «Ҷабб» — икки сабаби хафиф исқотидур, бас мафобийлундин мафоб қолғай ва фаъул анинг ўрнига қўярлар. 10) «Залал» — «ҳатм» ва «харм» ижтимоидур, мафобийлунда бас фоб қолғай. 11) «Батар» — «жабб» ва «харм» ижтимоидур, мафобийлунда бас фоб қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо фуруъи: мафобилун — мақбуз; мафобийлу — мақбуф; мафаъулун — ахрам; мафаъулу — ахраб; фобилун — аштар; фаъулун — маҳзуф; мафобийл — мақсур; фаул — аҳтам; фаул — мажбуб; фобасалл; фаъ — абтар.

Фобилотун зиҳфоти ўндур ва фуруъи ўн беш. Аммо зиҳфоти: 1) «Ҳабн» — аввал жузвининг сабаби хафифининг сокин ҳарфининг исқотидур, бас фобилотундин фобилотун қолғай. 2) «Каф» — бешинчи ҳарф исқотидур, бас фобилотун фобилотун бўлғай. 3) «Шакл» — «хабн» ва «каф» ижтимоидур, бас фобилотун фаъилоту бўлғай. 4) «Ҳазф» — фобилотунда «то» ва «нун» исқотидур — фобило бўлур ва фобилун анинг ўрнига битирлар. 5) «Қаср» — фобилотунда фобилот бўлур ва фобилон анинг ўрнига қўярлар ва баъзи ҳамул «то»га тағйир бермай мазкур қилурлар. 6) «Қатъ» — фобилотунда сўнги сабаб исқотидур ва ватад сокиннинг ҳам исқоти ва моқабла искони, бас фобил қолғай ва фаъулун анинг ўрнига қўярлар, аммо баъзи ани салм дебдурлар. 7) «Ташъис» — фобилотун ватадининг икки мутаҳаррикидин бирининг исқотидур, то фоботун қолғай ё фолотун қолғай, ҳар тақдир била мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 8) «Ҷаҳф» фобилотунни хабн қилмоқ дур ва фосилани исқот қилмоқ, тун қолғай, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Тасбиғ» — охир жузвининг сабаби хафифига бир ҳарф ортурмоқдурким, фобилотун фобилотон бўлғай, фобилиён анинг ўрнига қўярлар. 10) «Рабъ» — фобилотунда қатъ ва хаб ижтимоидурким, фаул қолғай.

Аммо фуруъи: фаилотун — махбун; фобилатун — мақфур; фаъилоту — машкул; фобилун — маҳзуф; фаилон махбуни мақсур; фобилун — махбуни — маҳзуф; фаълун — мақту; мафъулун — мушаъас; фаълон — мақтуи мусаббаъ; фаул — марбуъ; фоилиён — мусаббаъ; фаълиён — махбуни мусаббаъ; фоб-мажҳуфи мусаббаъ; фаъ — маҳжуф.

Ва мустафилун зиҳфоти тўққуздуру ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зиҳфоти: 1) «Хабн» — мустафилунда мутафъилун бўлур, мафобилун анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» — мустафилуннинг тўртунчи ҳарфининг исқотидур, мустафилун қолур, муфтаъилун анинг ўрнига қўярлар. 3) «Қатъ» — мустафилуннинг «нун»ининг исқотидур ва «лом»ининг искони, мустафил қолур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 4) «Тахлиъ» — мустафилунда «хабн» ва «қатъ» ижтимоидур, мутафъил қолур, фаъулун анинг ўрнига қўярлар. 5) «Ҳазаж» — мустафилуннинг ватади исқотидур, мустаф қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Рафъ» — бир сабаби хафиф исқотидур, ул жузвиниким, аввали икки сабаби хафифдур, бас мустафилундин тафъилун қолғай, фоилун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Хабл» — мустафилундин «син» ва «фоб» исқотидур, яъни «хабн» ва «тай» ижтимоидур, мутафилун қолур, фаъилатун анинг ўрнига қўярлар. 8) «Изола» — мустафилуннинг охиридаги ватади мажмуъга бир сокин ортурмоқдур, мустафилон бўлур. 9) «Тарфил» — мустафилуннинг ватади мажмуъига бир сабаби хафиф изофа қилмоқдур, мустафилотун бўлур, мустафилотун анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафоилун — махбун; муфтаилун — матвий; мафъулун — мақтуъ; фаулун — мухаллаъ; фаъилун — маҳзуз; фоилун — марфуъ; фаилатун — махбул; мафоилон — матвий музол; мустафилен — музол; фаилатон — махбуни музол; мафоилотун — махбуни мураффал; муфтаилотун — матвий мураффал; мустафилотун — мураффал.

Мафъулоту зиҳфоти тўққуздуру ва фуруъи ўн тўрт. Аммо зиҳфоти: 1) «Ҳабн» — мафъулотуда мафъулоту бўлур ва мафобилу анинг ўрнига қўярлар. 2) «Тай» — мафъулотуда мафъилоту бўлур, фоилоту анинг ўрнига қўярлар. 3) «Хабл» — мафъулотуда «хабн» ва «тай» ижтимоидур, мафъилоту бўлур, фаилоту анинг ўрнига қўярлар. 4) «Вақф» — мафъулоту «то»сининг исконидур, мафъулон анинг ўрнига қўярлар. 5) «Кашф» — мафъулоту «то»сининг

исқотидур, мафъулун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Салм» (سلم) — мафъулоту ватадининг исқотидур — мафъу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 7) «Жадъ» — мафъулотунинг иккала сабабининг исқоти ва «то»сининг исконидур — лот қолур, фоъ анинг ўрнига қўярлар. 8) «Наҳр» — мафъулотунинг иккала сабаби ва «то»сининг исқотидур — ло қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар. 9) «Рафъ» — мафъулотунинг бурунқи сабабининг исқотидур, улоту қолур, мафъулу анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: мафойлу — махбун; фоилоту — матвий; файлоту — махбул; мафъулун — мавқуф; мафъулун — макшуф; фаулун — махбуни макшуф; фаулун — махбуни мавқуф; фаълун-аслам (اسلام); фоилун — матвийи мавқуф; фоилун — матвийи макшуф; файлу — махбуни матвийи макшуф; мафъулу — марфуъ; фоъ — маждуъ; фаъ — манхур.

Ва фаулуннинг зиҳфоти олтидур, фуруъи ҳам олти. Аммо зиҳфоти: 1) «Қабз» — фаулунда фаулу бўлур, «лом» замми бирла. 2) «Қаср» — фаулунда фаул бўлур, «лом» сукуни била. 3) «Хазф» — фаулунда фау бўлур, фаул анинг ўрнига қўярлар. 4) «Салм» (سلم) — фаулунда «фо» исқотидур, улун қолур: фаълун анинг ўрнига қўярлар. 5) «Сарм» — фаулунда «фо» ва «нун» исқотидур, улу қолур, фаълун анинг ўрнига қўярлар. 6) «Батар» — фаулунда ватади мажмуъ исқотидур, лун қолур, фаъ анинг ўрнига қўярлар.

Аммо анинг фуруъи: фаулу — мақбуз; фаулу — мақсур; фаул — мақзуф; фаълун — аслам (اسلام); фаълун — асрам; фаъ — абтар.

Фасл. Чун авзон ва баъзи зиҳфот фуруъиким, муҳтожун илайҳ эди, билинди. Эмди билким, бухуреки баъзининг такрори ва баъзининг таркиби баъзи била ҳосил бўлур, ўн тўққуздуз, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарақ ва турк шуаросига миллати истиъмолдин ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш ва мулойим таълиғ нозимлар ҳар баҳр ва вазнда кайфа маттафақ назм айтур эрмишлар ва аруз қоида ва зобитасидин ороний эрмишлар, то бу вақт тенгри иноятидин турк тили била шеър ажам шуаросига махсус бухур ва авзон дағи назм силкига кирди.

Аммо бухур асомиси: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳажаз, ражаз, рамал, мунсариҳ, музорий, муқтазаб, мужтасс, сарий, жадид, қарийб, хафиф, мушокил, мутақориб, мутадорик.

Аммо тавил ва мадид ва басит биноси икки мухталиф жузвгадур, бири хумосий ва бири субоий.

Тавил ажзоси икки қатла: «фаулун мафойлу (фаулун мафойлу)» дур, андоқким, байт:

Десам оразу зулфунг ул ўтдур, тутундур бу,
Дер ондин санга куймак, бу бирдур қаро қайғу.

«Фойлотун фойлу» дур, андоқким (байт):

Чеҳрадин бурқаъ очиб ўтқа куйдурдунг мани,
Чун кул ўлди пайкарим, кўкка совурдунг мани.

Ва басит ажзоси икки қатла: «мустафилун фойлу (мустафилун фойлу)» дур, андоқким, байт:

Ишқинг мени туну кун мажнуну зор айламиш,
Кўнглумни зору ҳазин, жисмим низор айламиш.

Вофир ва комил биноси субоийгадур: мураккаб беш мутаҳаррик ва икки сокиндин. Вофир ажзоси мусаддасда олти қатла «мафойлатун», андоқким, байт:

Не фурқат эрур сенсизин ўртанур юраким,
Не бўлғай агар манга гузар айласанг, мираким.

Ва комил ажзоси ҳам мусаддасда олти қатла «мутафойлу» дур, андоқким, байт:

Не бало эмиш сенинг ул хиром ила қоматинг,
Гаҳи суръатинг, гаҳи ноз бирла иқоматинг.

Ва ажам шуаросига бу беш биҳордаким, мазкур бўлди, назм оз воқеъ бўлмиш бўлғай.

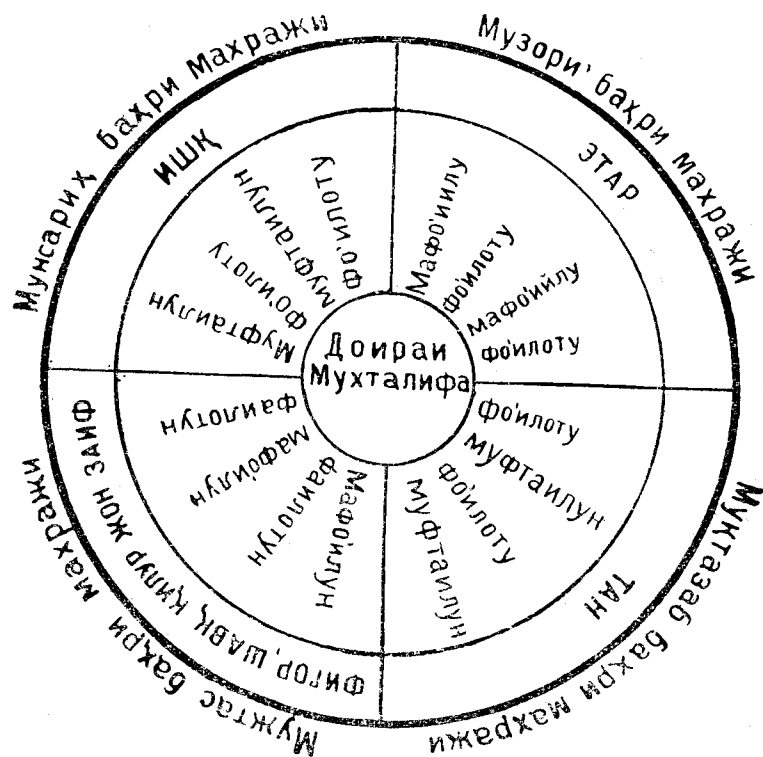
Аммо ҳажаз ва ражаз ва рамал биноси тавил ва мадид ва баситнинг субоийгадур. Ҳажажи мусаммани солимда секкиз қатла «мафойлу» дур, ва ражаз ажзоси саккиз қатла «мустафилун» дур ва рамал ажзоси саккиз қатла «фойлотун» дур. Ва бу баҳрни бир доирага қўюбтурлар

ва ул доирани «Муъталифа» дебдурлар. Ва ул бу сурат била дурур:

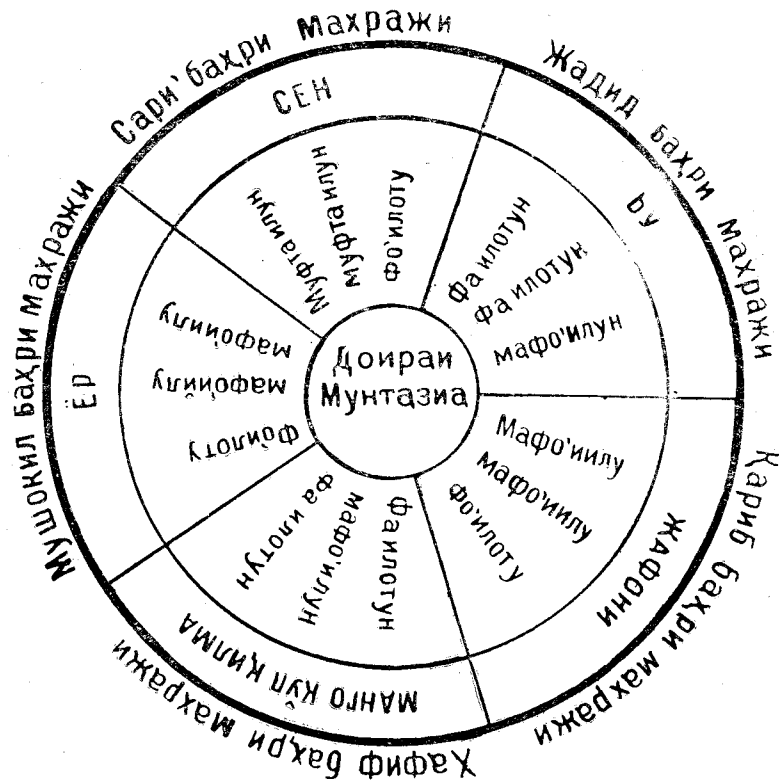
Мунсариҳ ва музориъ ва муқтазаб ва мужтасс ва сарий ва жадид ва қарийб ва хафиф ва мушокил биноси субоиёт-қадурки, анда ихтилофдур, салимларин бир доирада жамъ қилмайдулар. Аммо мунсариҳи матвий ва музориъи матвий ва макфуф ва муқтазаби матвий ва мужтасси макфуф ва махбунники, мусамманул-ажзодурлар, бир доираға

қўюб, ул доирани «Мухталифа» дебдурлар. Бу сурат била-дур:

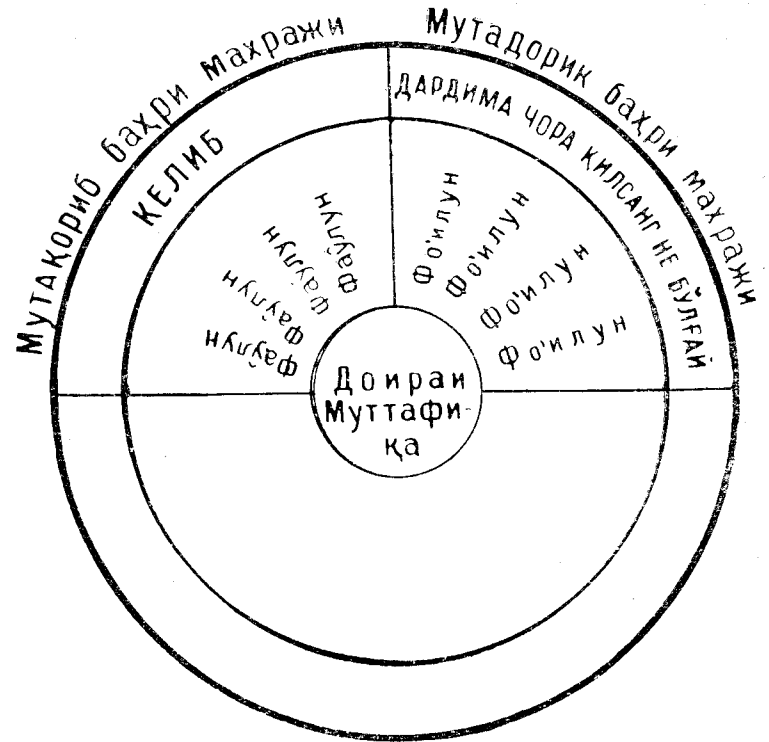
Ва сарийи матвий ва жадиди махбун ва мақбуз ва қарийби макфуф ва матвий ва хафифи дифис махбун ва мақбуз ва мушокили макфуфу мақсурки мусаддасул-ажзо-

дурлар, бир доирага қўюб, ул доирани «Мунтазия» атаб-
дурлар. Бу сурат биладур:

Ва мутақориб ва мутадорик ажзоси хулосиётқадурки,
мураккаб уч мутақаррик ва икки сокиндиндурлар. Мута-
қориб ажзоси секкиз қатла «фаълун» ва мутадорик ажзоси
секкиз қатла «фаълун» ва бу икки баҳрни бир доира-

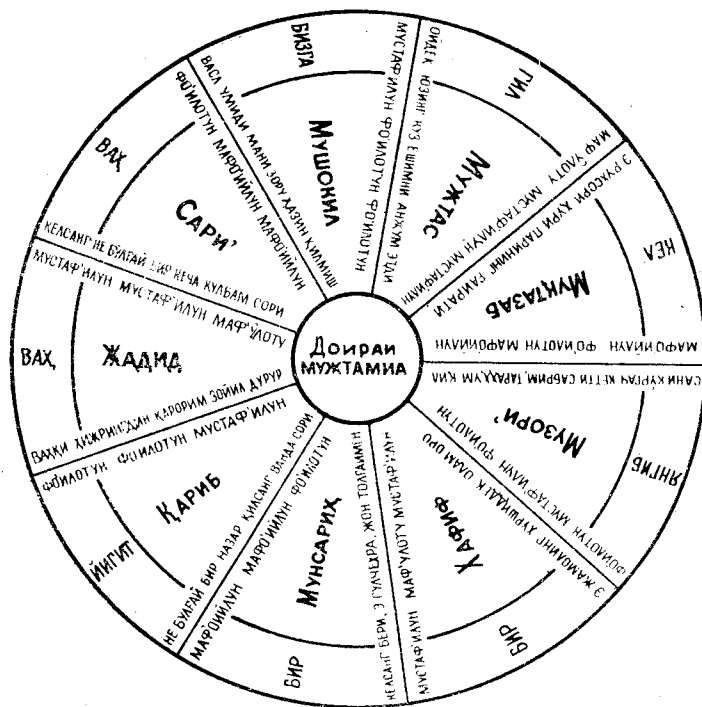
да қўюб, отин «Муттафиқа» дебтурлар. Бу сурат била-
дур:

Агар мунсариҳ ва музориҳ ва муқтазаб ва мужтасс баҳ-
рига зиҳфот йўл бериб, мусамман қилиб, бир доира қўюб-
турлар ва сариҳ ва жаҳид ва қарий ва хафиф ва мушқил
баҳрига дағи зиҳфот дохил қилиб, яна бир доира қўюб-
турлар. Аммо буларнинг солиминики, анга ҳеч зиҳф кир-
мамиш бўлғай, ҳеч доирага тартиб била забт қилмайду-
рлар.

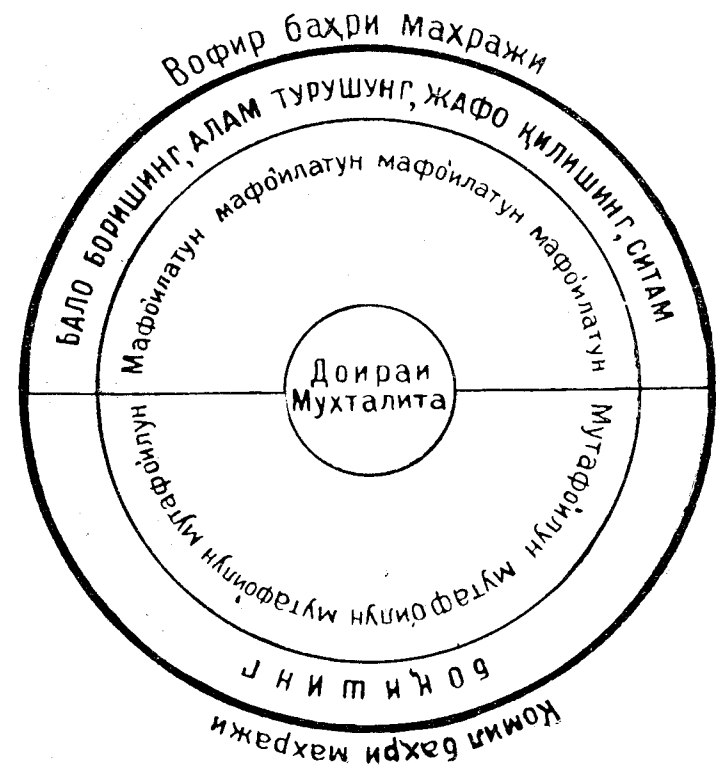
Бу мазкур бўлган тўққуз асл баҳрнинг солиминики, зи-
ҳфот духулидин саломат қолмиш бўлғайлар, бир доираи

азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрнига алоҳида мисол келтуруб, тўққузтасини яна бир мисраъдин ҳам истихрож қилиб, ул «Доираи мужтамаи» дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлига келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим ва ул бу навъ сурат биладур, ҳоказо:

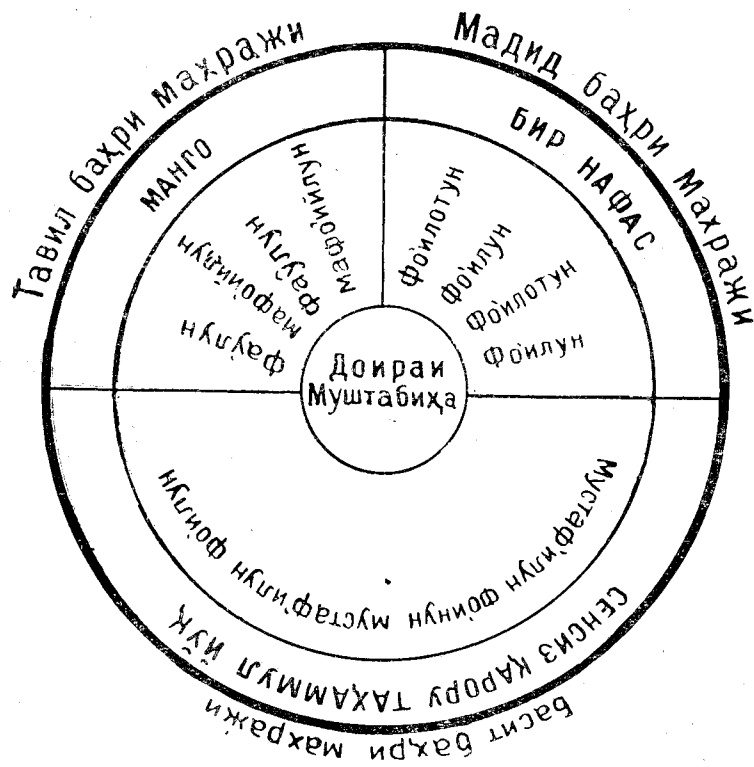
Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқиб бўлубтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доира-расиға оз таъарруз қилибдурлар, ул икки баҳрға дағи дои-

ра қўюлди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди, бу сурат биладур:

Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри араб шуаросининг махсусидур, алар арузларида доираға киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни дағи бир доираға киюруб, бу мухтасарға дохил қилилдиким, ул дои-

радин орий бўлмағай ва ани «Доираи муштабиқа» дебдурлар, бу сурат биладур:

Фасл. Шеър тақтиъи иборат андинурким, байт алфозини бир-биридин айирғайлар, ул навъким, байтнинг ҳар миқдори тенг тушғай ул бихорнинг афозийлидин биригаким, ул байт баҳра воқийдур, ва тариқи будурким, мулоҳаза ҳаракатнинг нафсиға воқий бўлғай, йўқким, аҳволиғаки, ул фатҳа ва замма ва касрадур ва малфуз эътибор қилғай, йўқки мактуб, ва ҳар ҳарфки лафзда келғай, агарчи китобатда бўлмағай, тақтиъда ҳисобға кирғай, нечукким,

мушаддад ҳуруф ва «алиф»декки, «ҳамза» ишбоъидин ҳосил бўлур, андоқким, мисраъ:

Кетти улким, сендин ором истагаймен, эй кўнгул,

Тақтиъи: Кетти улким фойлотун сендин ором фойлотун истагаймен, фойлотун эй кўнгул фойлун ким мулоҳаза қиллса бу мисраъда ўн тўрт ҳарфи тақтиъ қилурда хориж бўлур. Ва ул «ё»ларким, хастае ва бастае ва ёрае ва оворае ва ёнае лафзидек танкир ва сифат ҳолида зоҳир бўлур, тақтиъ чоғи дохил қилурлар, андоқким, байт:

Хастаеким, бастаи ул зулф эрур,
Уйла йўқ девонаи фарзонае.

Тақтиъи: Хастаким фойлотун бастае ул фойлотун зулф эрур фойлун. Уйла йўқ де — фойлотун — вонаи фар — фойлотун зонан фойлун.

Аммо улча китобатда бордур ва лафзда йўқтур — «атфи вовий»дек мисли: *جان و جهان* (жону жаҳон) ва заммаи лаънийи вовийдек, мисли: *بو و يو* (бу ва йу) ва заммаи ишбоъийи вовийдек, мисли: *خورد و خواب* (хобу хўрд); андоқки, бу мисол учаласига шомилдур, мисра:

Хўрду хобим бу дабистон айламиш.

Ҳамул ўтган дастур била тақтиъ қилилур. Яна «ҳо» ҳарфики талаффузға кирмаски: *وجه و خاره و ياره* (важҳ ва хора ва ёра)дек, агар байт ўртасида воқий бўлса, тақтиъдин соқит бўлур ва агар байт охирида тушса, сокин ҳарф ҳисобиға кирар, андоқким, шеър:

Чунки ул юз гуле эрур тоза, *(تازه)*
Тоза гулга не ҳожати гоза. *(غازه)*

Яна «нун» ҳарфидур, ҳар «нун»ки, «вов ва алиф ва «ё»дин сўнгра воқий бўлсаки, моқабилан ҳаракати аларнинг ўз жинсидин бўлса, агар байт ўртасида тушса ва анга ҳаракат ориз бўлса, тақтиъдин соқит бўлур, андоқким, мисраъ:

Жонон мани маҳзунға қилур ким пинҳон.

Яна «то» ҳарфидур. Ҳар «то» ки андин бурун бир сокин ҳарф бўлғай *مست السبت* (маст, аласт) дек, чун байт ўртасида бўлса, бир мутаҳаррикка маҳсубдур ва агар байт охирида тушса, бир сокин ҳисобиға кирар, андоқки, мисраъ:

Лаълинг майидин эрур кўнгул масти аласт.

Яна ҳар сокин ҳарфиким, яна бир сокидин сўнгра воқий бўлса, андоқким, мисраъ:

Яна ёр айлади бедоде бунёд.

Ва ҳар «то»ки яна андин бурун икки сокин бўлғай, агар байт ўртасида тушса ва талаффузға кирса ўз моқабилли била, ҳар бири бир мутаҳаррик ҳисобиға кирарлар, андоқким, мисраъ:

Ғам юкидин кўнгулда кўфтидурур.

Ва агар байтнинг охирида тушса, ҳар ҳол била тақтиъда соқит бўлур, невчунки, аруз авзонида уч сокин ҳеч ваҳж била жамъ бўлмас, андоқким, мисраъ:

Ҳаҳон бўлмасун дўст гар бўлмаса дўст.

Ва ҳам бу навъдур «бо ҳарфи *کشتاسب* (Гаштосб) била *(لهراسب)* (Лўҳросб) да.

Ва яна «алиф»дур, ҳар мутаҳаррик «алиф»жим, анинг ҳаракатин муқбилиға нақл қилсалар, тақтиъ(да) соқит бўлур, андоқким, мисраъ:

Ман агар ёрдин айрилмасам эрмасдур тонг.

Яна «ё» ҳарфидур, чун «ё» ҳарфидан сўнгра мутаҳаррик «алиф» жим, машқда бўлғай, чун талаффузға кирмағай, тақтиъдин соқит бўлғай, андоқким, мисраъ:

Борди ул шўху кетти иш мендин.

Ва яна аксар малфуз ҳарфиники, ғайри мактубдур ва мактуб ҳарфиники, ғайри малфуздур, бу мазкур бўлган ҳуруфға мунҳасир билмағайлар.

Яна туркча алфоздурким, анда «алиф» ва «вов» ва «ё» фатҳа ва замма ва касра ҳаракати ўрниға битилурки, бу ҳеч маҳалда ҳарф ҳисобиға кирмас, балки ҳаракат ўрниға-

дурур, магар баъзи ердаким, байтнинг охирида тушган ва ани заруратдин қофия қилмиш бўлғайлар, андоқким, байт:

Белингу зулфунг хаёлин шарҳ этармен мў-бамў,
Ташнадурмен лаълинг то бордурур жонимда сув.

Яна ортуқси «нун»лардурким, сўз иртиботи учун замоийрда «нинг» (*نينک*) лафзида битилур, мисли «онинг» ва «менинг» ва «сенинг» лафзида, андоқким, байт:

Эй кўнгул, билгилки бу жон не сенингдур не менинг,
Балки онингдур десанг кимнинг дейинким ёрнинг.

Ва бу мазкур бўлгон алфознинг «коф»ларидурким, «коф» ўрниға битилур, аммо талаффузға «коф» ўрниға кирмас. Ва яна «нун» била «коф»лардурким онинг ва менинг ва тонг ва ўнг ва сўнг ва нанг ва танг *آينک و مينک و تانک و اونک و سونک و ننک و تنک* лафзида воқийдурким, барчаси тақтиъда соқит бўлур.

Чун бу муқаддимот баёниға кирди, аммо билмак керакким, бу саноат арбоби аввалғи мисраънинг бурунқи жузвин «садр» дерлар, сўнгғи жузвин «аруз» дерлар ва сўнгғи мисранинг бурунқи жузвин «ибтидо» дерлар ва сўнгғи жузвин «зарб». Ва улча «садр» ва «аруз» ва ибтидо ва «зарб» орасидадур, ани «ҳашв» дерлар ва ҳар байт-ки анинг тақтиъида зиҳофе воқий бўлмайдур, они «солим» дерлар.

Энди ҳар бирининг солимин ва ё зиҳофиким, анга кириб, ани солимлиғидин чиқорибдурки, андин баъзи матбуъ тушубдур ва баъзи номатбуъ тартиб била адо қилилур.

Чун ҳажаз ва ражаз ва рамал баҳри бурунқи доираға кирдиким, «муъталифа»ға тасмия топти ва бурунроқ ҳажаж мазкур бўлди, андин ибтидо қилилур.

(ҲАЗАЖ БАҲРИ)

(Ҳажажи мусамман)

Ҳажажи мусаммани солимул-арқон

Зиҳи мулкунгининг ўн секиз мингидин бир келиб олам,
Бу олам ичра бир уйлук қулунг Ҳавво била Одам.
Мафобийлул мафобийлул мафобийлул мафобийлул

Ҳазажи мусаммани мусаббағ

Майи лаълингга гўёким, ҳаёти жон эрур мамзуж,
Ки ул эрмас зулоли чашмаи ҳайвон эрур мамзуж.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани маҳзуф

Зиҳи қаддинг ниҳоли бутуб жон гулшанидин,
Юзунг меҳри кўнгулга кириб кўз равзанидин.
Мафобийлун мафобийлун, мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаммани ахраб

То кўз била кўнглумни ул ғамза мақом этмиш,
Қонимни ҳалол айлаб, уйқумни ҳаром этмиш.
Мафбулу мафобийлун мафбулу мафобийлун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур

Зиҳи қадду юзунг кўрса уётлиғ парию ҳур,
Десам сарву гул эрмас бу муҳиқмен доғи маъзур.
Мафобийлу мафобийлу мафобийлу мафобийл

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсур

Эй орази насрин, сочи сунбул, қади шамшод,
Булбул киби ҳажрингда ишим нолау фарёд.
Мафбулу мафобийлу мафобийлу мафобийл

Ҳазажи мусаммани макфуфи маҳзуф

Кўзунгдек қони наргис, юзунгдек қони гулшан?
Энгиндек қони насрин, қадингдек қони савсан?
Мафобийлу фаулун мафобийлу фаулун

Ҳазажи мусаммани макфуфи мақсур аруз ва зарб

Ҷамолингга неча боқсам эрур ҳуснинг фузунроқ,
Хаёлингга неча тушсам бўлур фикрим узунроқ.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийл

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуф

Ортар манга ҳайрат гар онинг ҳусниға кўз солсам,
Ўртар мани ғайрат гар ўртар чоғда боқиб қолсам.
Мафбулу мафобийлу мафобийлу мафобийлун

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф

Ишқ ичра қони мен киби зеру забар ўлғон,
Ҳаркимки йўқ андин батар ўлғон, батар ўлғон.
Мафбулу мафобийлу мафобийлу мафбулун

Ҳазажи мусаммани аштари маҳзуф

Эй хатинг муанбар, вэй қадинг санубар,
Раҳм қилки, бўлдум фурқатингдин абтар.
Фонлун фаулун фонлун фаулун.

(ҲАЗАЖИ МУСАДДАС)

Ҳазажи мусаддаси солим

Зиҳи рухсоринг олида қуёш тийра,
Қуёшдин йўқки ондин эл кўзи хийра.
Мафобийлун мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси мақсури аруз ва зарб

Унутмоғилки, то ҳажр этди бедод,
Мани бир нома бирла қилмадинг ёд.
Мафобийлун мафобийлун мафобийл

Ҳазажи мусаддаси маҳзуфи аруз ва зарб

Ики кўз манзилинг, эй моҳ маҳмил,
Кўнгулга азм қил манзил-баманзил.
Мафобийлун мафобийлун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи садр ва хашв

Боғ ичра чу гарм бўлди бозоринг,
Юз важҳ ила бўлди гул харидоринг.
Мафбулу мафобийлун мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби макфуфи садр ва хашв

Эй ҳусни жаҳон ичра бало солғон,
Қатл этгали халқ узра сало солғон,
Мафбулу мафобийлу мафобийлун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақфуфи маҳзүф

Гар қад будур, эй сарви суманбар,
Тубий санга бир бандаи чоқар.
Мафъулу мафъийлу фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур

Эй лаъли лабинг учун фидо жон,
Қолмиш ул ики лабинг аро жон.
Мафъулу мафъилун мафъийл

Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи махзүф

Сансиз манга умру жон керакмас,
Ҳажринг аро хону жон керакмас.
Мафъулу мафъийлун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштари маҳзүф

Рухсоринг гул киби очилмиш,
Ашким ҳам жоладек сочилмиш.
Мафъулун фъилун фаулун

Ҳазажи мусаддаси ахрами аштари солими аруз ва зарб

Келгилким, ҳажр аро ҳазиндурман,
Ишқингдин ғамға ҳамнишиндурман.
Мафъулун фъилун мафъийлун

(ҲАЗАЖИ МУРАББАЪ)

Ҳазажи мураббаъ араб шуароси даъбидур:

Санга ул турраи ҳинду,
Манга солмиш қаро қайғу.
Мафъийлун мафъийлун
Мафъийлун мафъийлун.

Ахрам зиҳофотининг амсоли (ва) ахраб зиҳофотийлун
амсоли

Рубоий вазниким, ани «ду байтӣ» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихроҷ қилибдурлар ва ул вазнедур асру хуш оянда ва назмедур бағоят рабоянда. Шеър авзонидин ушбу вазндурким, назм устодлари анга ҳадде муайян қилибдурлар ва ғоят латофатидин икки байтга ихтисор қилубдурлар ва ул йигирма тўрт навъ келибтур ва мажмуъи икки қисмга мухтасардур.

Бири улки, аввалқи жузви «мафъулун» бўлғайки, ҳазаж бир жузвини «харм» қилибдурлар ва ани «ахрам» дерлар. Ва бу ўн икки навъ келур.

Яна бири улки, аввалқи жузви «мафъулу» бўлғайки, ҳазажнинг бир жузвин «харб» қилибдурлар ва ани «ахраб» дерлар. Бу ҳам ўн икки навъ келур. Аммо —

Ҳазажи ахрам

Ё раб, не офатдур ул ҳусну жамол-
Ким йўқтур ер ила жаҳон ичра мисол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул

Минг қатла шукрин десам оз эрур,
Гар бўлса бир замон манга коми висол.
Мафъулун мафъулун мафъулу фаул,
Мафъулун фъилун мафъийлу фаул

* *
*

Эй сенсиз умрумдин осойиш йўқ,
Кўз истарким, кўрса жамолнинг тўқ.
Мафъулун мафъулун мафъулун фъ
Мафъулун мафъулу мафъийлун фъ

Келгилки, бир қатла узорингни кўрай-
Ким ҳажринг кўп урди бу кўксумга ўқ
Мафъулун мафъулу мафъийлу фаул
Мафъулун фъилун мафъийлун фъ

* *
*

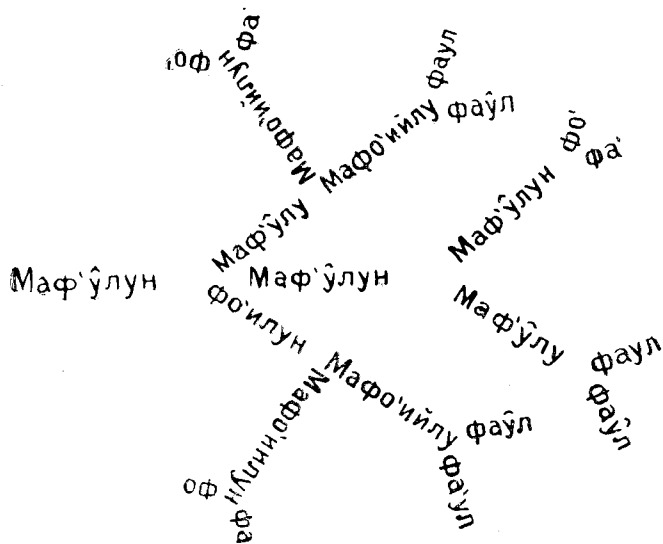
Эй маҳваш, ўткай бу саркишлик ҳам,
Раҳм айлаб бу қулға жафони қил кам

Мафъулун мафъулун мафъулун фаъ
 Мафъулун мафъулу мафобийлун фаи

То тенгри асрагай халойиққа сени,
 Айлармен юз дуо сенинг сори дам.
 Мафъулун фабулун мафобийлу фаул
 Мафъулун фобилун мафобийлун фаъ

Ҳажаз баҳрида «ахрам» зиҳофотида ўтган уч рубойиқ,
 ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, ўн икки вазн бўлур, б
 шажарада жамъдур.

АХРАМ ШАЖАРАСИ

Аmmo —

Ҳазажи ахраб

Эй сандин ўлуб бағрим ҳам кўксум доғ,
 Кўнглум ўту ул ўтқа тўкуб ашким ёғ,

Мафъулу мафобийлун мафъулун фоъ
 Мафъулу мафобийлу мафобийлун фоъ

Тан ўлса гаминг ичра жонингга фидо,
 Жон куйса муҳаббатингда сен бўлғил соғ.
 Мафъулу мафобийлун мафъулу фаул
 Мафъулу мафобийлун мафобийлун фоъ

* *
 *

Бир лаҳза кўнгул сенсиз ҳолин билмас,
 Жаврингни кўнгулга, эй париваш, қил бас.
 Мафъулу мафобийлун мафъулун фаъ
 Мафъулу мафобилун мафобийлун фаъ

Ҳажрингда фиғонимга улус нола қилур,
 Қил ҳолима раҳмиким, эрурман бекас.
 Мафъулу мафобийлу мафобийлу фаул
 Мафъулу мафобийлу мафобийлун фаъ

* *
 *

Эй шўх, бизнинг сори бир айла назар-
 Ким оҳу фиғон ўти чекар кўкка шарар.
 Фаъулу мафобилун мафъулу фаул
 Мафъулу мафобийлун мафобийлу фаул

Ё васл ила кўнглумга қарин айла мурод.
 Ё қатл ила қўйма бу ҳаётимга асар.
 Мафъулу мафобилун мафобийлу фаул
 Мафъулу мафобийлу мафобийлу фаул

«Ҳазаж» баҳрида «ахраб» зиҳофотида ўтган яна уч р,
 бойиқим, ҳар мисраъ ўзга вазнда эрдиким, бу ҳам ўн икки
 вазн бўлур, бу шажарада жамъдур.

Ражази мусаддаси матвийи мақтуъ

Кўргали ҳуснунгни сенга ҳайронмен,
Водийи ҳасрат аро саргардонмен.
Муфтаилун муфтаилун мафъулун

Ражази мусаддаси махбун

Юзунг қамар, қадинг шажар, лабинг шакар,
Манга булар хаёлидин не хобу хўр.
Мафъилун мафъилун мафъилун

Ражази мусаддаси матвийи махбун

Ваҳки, яна фурқатинг ичра тушмишам,
Ўлгали бу фурқат аро ёвушмишам.
Муфтаилун муфтаилун муфтаилун

[РАЖАЗИ МУРАББАЪ]

Ражази мураббаи солим

Сенсиз ишим фарёд эрур,
Ўз жонима бедод эрур.
Мустафъилун мустафъилун
Мустафъилун мустафъилун

Учинчи баҳри рамал баҳридир.

(РАМАЛ БАҲРИ)

(Рамали мусамман)

Рамали мусаммани солим

Келки, ишқингдин кўнгулда йўқтурур сабру қарорим
Бошима еткур қадамким, ҳаддин ошти интизорим.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаммани мақсур (аруз ва зарб)

Ваҳ, не ҳолатдулки, мен ҳар неча кўргузсам ниёз,
Эй маҳи бадмеҳр, сандин зоҳир ўлмас ғайри ноз.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Рамали мусаммани маъзуф

Қосидеки, еткурур кўнглумга жонондин хабар,
Ўйладурким, бергай ўлгон жисмга жондин хабар.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Рамали мусаммани махбун

Субҳи давлат юзунг, эй, тавсани гардун санга ашқаб,
Тожинг устидаги дур ўйлаки, тонг бошида кавкаб.
Фоилотун, фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаммани махбуни мақсур

Ваҳки, ул муғбача ҳардамки ичар бодаи ноб,
Қўзғалур арбадасидин бу кўҳан дайри хароб.
Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон

Рамали мусаммани махбуни мақтуъ

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар, қадаҳи саҳбо бас.
Фоилотун фоилотун фоилотун фаълун

Рамали мусаммани машкул

Тилагим сенинг ҳузуринг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тириклигимдин ғаразим сенинг висолинг.
Фоилоту фоилотун фоилоту фоилотун

(РАМАЛИ МУСАДДАС)

Рамали мусаддаси солим

Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санавбар.
Фоилотун фоилотун фоилотун

Рамали мусаддаси мақсур

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ёмон бордим, вале сен яхши қол.
Фоилотун фоилотун фоильтун

Рамали мусаддаси махбуни мақсур

Яна муғ дайрина кирдим сармаст,
Май тут, эй муғбачаи бодапараст.
Фоилогун фоилогун фоилогун

Рамали мусаддаси махбуни мақзуф

Келки, ҳажрингда ҳазинмен беҳад,
Не манга сабр, не ҳушу не хирад.
Фоилогун фоилогун фоилогун

(РАМАЛИ МУРАББАЪ)

Рамали мураббаи солим

Келгил, эй рухсори зебо-
Ким бўлурмен ношикебо.
Фоилогун фоилогун
Фоилогун фоилогун

Рамали мураббаи махбун

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, қилма ситам кўп.
Фоилогун фоилогун
Фоилогун фоилогун

Мунсариҳнинг мусаммани солимидурки, доираға дохил
эмас ва Дарвеш Мансурнинг «Аруз»ида мусбатдур.

(МУНСАРИҲ БАҲРИ)

Мунсариҳи мусаммани солим

Эй оразинг кўнглам коми, лаъли лабинг жон ороми,
Васлинг кунин етгургилки, жоним олур ҳажринг шони.
Мустаъилун муфъулоти мустаъилун мафъулот

Иккинчи доираким, муайян тўрт баҳрға эрдиким, гай-
ри солим эрдиларким, мунсариҳ ва музорий ва муқтазаб
ва мужтасдур, мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуфдин
бунёд қилилур.

Мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуф

Оҳки, сенсиз ишим оҳ ила фарёд эрур,
Жонима ошубу шайн, жисмима бедод эрур.
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун

Мунсариҳи мусаммани матвийи мақшуф

Ваҳки, яна ўт солур жонима бир ҳурваш,
Наълбару доғсўз, риндвашу журъакаш.
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун

Мунсариҳи мусаммани матвийи мақшуфи мақтуъ

Ишқ яна ҳажр ила жонима қилди ситам,
Фурқату ҳижрон ўти бошима чекти алам.
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун

Мунсариҳи (мусаммани) махбуни мақшуф

Ғаҳи манга ул санам қилур вафо ваъдаси,
Вафосидин зулму кин вале фузундур басы.
Мафоилогун фоилогун мафоилогун фоилогун

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи мақдуъ

Чарх яна зулму жавр айлади бунёд.
Қилди фалак ҳодисоти жонима бедод.
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи мақшуф

Шукрки, дилрабо ёниб, яна манго келди,
Маскани айшимда васл шамъи ёқилди.
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фаъ

Мунсариҳи (мусаммани) матвийи мақтуу мақшуф

Кўнглам истар сайр майли гулшан сори,
Май нега ичмай бировки бўлғай ёри.
Муфтаилун фоилогун мафъулун фаъ

(МУНСАРИҲИ МУСАДДАС)

(Мунсариҳи) мусаддаси матвий

Ишқи мани зор қилди олам аро,
Айлади овора хайли одам аро.
Муфтаилун фоилоту муфтаилун

(Мунсариҳи) мусаддаси матвийи мақтуъ

Қўйди ғаминг дарду доғ кўнглумга,
Қўймади ишқинг фароғ кўнглумга.
Муфтаилун фоилоту мафъулун

(МУНСАРИҲИ МУРАББАЪ)

Мунсариҳи мураббаи матвийи мақуф

Кел бери, эй гулбӯзор, айла вафо ошкор,
Муфтаилун фоилон мутаилун фоилон
Мунсариҳи мураббаи матвийи махбуни мақуф

Келки, санга фидо жон,
Ваҳки, фидо санго жон.
Муфтаилун фаулон
Муфтаилун фаулон

Доиранинг иккинчи баҳри музориъдур.

(МУЗОРИЪ БАҲРИ)

(Музориъи мусамман)

(Музориъи мусаммани) макфуфи мақсур

Манга, эй суманбарим, жафо қилма беҳисоб,
Юзунга замон чекиб ёпмағил ниқоб.
Мафойилу фоилоту мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) макфуфи маҳзүф

Юзунгдин хижил қамар, лабингдин доғи шакар,
Манга ҳар бирини ўт, санга қилмай ул асар.
Мафойилу фоилун мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) ахраб

Ишқу жунун эрурлар беихтиёр манда,
Мендурмену бу икки, ўзга не бор манда.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби мусаббағ

Мен ишқ эли гадоси, сен ҳусн элига султон,
Бўлмас гадоға ҳаргиз султон висоли имкон.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи маҳзүф

Ҳайҳотким, биров ғамидин зормен яна,
Фарёдким, болоға гирифтормен яна.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилун

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи мақсур

Ул шўҳдин манга гаҳ эрур нозу, гаҳ итоб,
Йўқ анда ихтиёр, доғи менда ижтиноб.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилон

(Музориъи мусаммани) ахраби макфуфи солим аруз ва зарб

Сендин манга таҳаммул эмас бир замон йироғлиқ,
Жон риштаси эрур чу сенинг сунбулингга боғлиқ.
Мафъулу фоилоту мафойилу фоилотун

(Музориъи мусаммани) ахраби маҳзүф

Ишқинг ажаб балодур, эй нозанин санам,
Жон анда муёталодур, кўрмас ба жуз ситам.
Мафъулу фоилотун мафъулу фоилун

(Музориъи мусаддас)

(Музориъи) мусаддаси макфуфи мақсур

Сенингдек жаҳонда кимса не имкон,
Буён кел, қилай қошингда фидо жон.
Мафойилу фоилоту мафойилу

(Музориъи) мусаддаси макфуфи маҳзүф

Кўнгул бўлғай хаёлингга мойил,
Кўзум ҳам ўлди ҳуснингга зойил,
Мафойилу фоилоту мафъулун

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуф

Ишқингда оҳу нола қилур кўнглум-
Ким, қон ёшини жола қилур кўнглум.
Мафъулу фоилоту мафойилун

(Музориъи) мусаддаси ахраби макфуфи маҳзүф

Эй хотирим ҳавоси қошингга,
Эврулгали ҳамиша бошингга.
Мафъулу фоилоту фаулун

Доиранинг учунчиси муқтазаб баҳри эрди.

(МУҚТАЗАБ БАҲРИ)

(Муқтазаби мусамман)

Муқтазаби мусаммани матвий

Эй нигори моҳвашим, эй ҳарифи журъакашим,
Тут қадаҳки, беҳад эрур ишқ тобидин оташим.
Фоилоту муфтаилун фоилоту муфтаилун

Муқтазаби мусаммани матвийи мақтуъ

Эй йигит, буён келки, шавқдин харобингмен,
Бўйни боғлиғ ит ёнглиғ бастаи танобингмен.
Фоилоту мафъулун фоилоту мафъулун

(МУҚТАЗАБИ МУРАББАЪ)

Муқтазаби мураббаи матвий

Фурқатинг ёшим оқизур,
Ҳасратинг қоним томизур.
Фоилоту муфтаилун

(Муқтазаби) мураббаи мақтуъ

Бода келтур, эй соқий,
Қилма айшни боқий.
Фоилоту мафъулун
Фоилоту мафъулун

Муқтазаби мураббаи махбуни матвий

Ҷамолингга қолди кўзум,
Ғамингда узолди сўзум.
Мафойилу муфтаилун
Мафойилу муфтаилун

(Муқтазаби) мураббаи матвий

Ҳасратингда афсурдамен,
Фурқатингда озурдамен.
Фоилоту мустафилун
Фоилоту мустафилун

Доиранинг тўртинчи баҳри мужтасс баҳри эрди.

(МУЖТАСС БАҲРИ)

(Мужтасси мусамман)

Мужтасси мусаммани махбун

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ичгил,
Нафас-нафас қуюбон май, тўло-тўло қадаҳ ичгил.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилотун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақсур

Кўнгул ҳароратинг англлатти оҳи дард олуи,
Уй ичра ўт эканин ёлга воҳир айлар дуд.
Мафоилун фоилотун мафоилун фоилон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзүф

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур —
Ки, гар табиб илигим тутса, бормоғи қоборур.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мақтуъ

Бизнинг сори ул шўҳи ишвагар келмас,
Билурки фурқатидин ўлмишам, магар келмас.
Мафоилун фаилотун мафоилун фаълун

Мужтасси (мусаммани) махбуни мусаббағ

Ул ой менинг била бемеҳр эканни англабмен,
Мани ўзига вафосиз деганни англабмен.
Мафоилун файлотун мафоилун файлон

Мужтасси (мусаммани) махбуни маҳзуфи мусаббаъ

Бизнинг сори келмассен, не бўлди, эй бадмеҳр,
Вафо йўлин билмассен ёпиб ниқоб ила чеҳр.
Мафоилун мафъулун мафоилун файлон

Мужтасси (мусаммани) мушаъаси мажҳуф

Агар очилса ул юз ниқобдин, ваҳ,
Қачон ўзида қолгай гадо билан шаҳ.
Мафоилун мафъулун мафоилун фаъ

(МУЖТАССИ МУРАББАЪ)

Мужтасси мураббаи махбун

Юзунг кўзумга керактур,
Ўзунг ўзумга керактур.
Мафоилун файлотун
Мафоилун файлотун

Мужтасси мураббаи махбуни мақсур

Ғаминг мани қилди зор,
Юзунг манга бўлди ёр.
Мафоилун фоилон
Мафоилун фоилон

Учинчи доира беш баҳрдур: сариъ ва жадид ва қарийб
ва ҳафиф ва мушокил, аммо ҳеч қайси солим эмастурлар.

САРИЪ БАҲРИ

Сариъи (мусаддаси) матвийи мавқуф

Йўқ манга ҳажрингда жуз оҳу фиғон,
Ишқу муҳаббат ўтидин альамон.
Муфтаилун муфтаилун фоилон

Сариъи (мусаддаси) матвийи макшуф

Бизга қизил гул юзунг афкандаси,
Савсани озод қадинг бандаси.
Муфталиун муфтаилун фоилун

Сариъи (мусаддаси) матвийи аслам

Истамасанг эсламасанг бизни,
Мен ўпарам йўлунг уза изни.
Муфтаилун муфтаилун фаълун

Сариъи (мусаддаси) махбуни матвийи макшуф

Қаро кўзум, бирор биза боқ ахи,
Жароҳатимга марҳаме ёқ ахи.
Мафоилун мафоилун фоилун

Сариъи (мусаддаси) матвийи махбуни макшуф

Сендин яна ўт ичрадур юраким,
Ўтумга сув ур васл ила, мираким.
Мустафъилун мустафъилун файлон

Учунчи доиранинг иккинчи баҳри жадиддур ва ул мустаҳдас баҳрдурким, они ғариб ҳам дебдурлар.

(ЖАДИД БАҲРИ)

Жадиди (мусаддаси) махбун

Ики рухсоринг эрур гул чаман аро,
Арақинг юз уза шабнам суман аро.
Файлотун файлотун мафоилун

Учинчи доиранинг учунчи баҳри қарийбдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур ва бу баҳр ажам шуароси шеърида оз воқеъдур.

(ҚАРИЙБ БАҲРИ)

Қарийби (мусаддаси) макшуф

Жамолингда тахайюрға қолди кўз,
Бу маънида улус ичра тушти сўз.
Мафойилу мафойилу фоилон

Қарийби (мусаддаси) ахраби макфуф

Ишқингда кўнгул ичра нолалардур,
Юз узра ёшим қони лолалардур.
Мафъулун мафонйлу фоилотун

(Қарийби мусаддаси) ахраби маҳзуф

Кел бизга вафо бирла, эй пари,
Бу телбани фурқатдин қил бари.
Мафъулу мафонйлулун фоилун

Учунчи доиранинг тўртунчи баҳри хафифдур ва бу баҳрнинг матбуъ авзонида ажам шуароси маснавийлар битибдурлар.

(ХАФИФ БАҲРИ)

Хафифи (мусаддаси) махбун

Фурқатин неш сочти юрокимга,
Ашк қонин оқизди бу ётокимга.
Фоилотун мафоилун фаилотун

Хафифи (мусаддаси) махбуни солими садр

Эй юзунгдин бўлуб кўзум равшан,
Дурру лаъл айлабон ани махзан.
Фоилотун мафоилун фаълун

Хафифи махбуни мақтуи мусаббаъ

Сани улдамки кўрдум, эй гулчеҳр,
Тушти кўнглумга оразингдин меҳр.
Фоилотун мафоилун фаилон

Хафифи махбуни мақтуъ

Калимоти ғариб дер носих,
Хирад аҳлига хашвдур возих.
Фоилотун мафоилун фаълун.

Хафифи махбуни мушаъас

Келди дилдору мен қадаҳ ичгумдур,
Зухду номусу нангдин кечгумдур.
Фоилотун мафоилун мафъулун

Учунчи доиранинг бешинчи баҳри мушокилдур ва бу ҳам мустаҳдас баҳрдур. Паҳлавий шеърни кўпрак бу баҳрда айтибдурлар.

(МУШОКИЛ БАҲРИ)

Мушокили мусаддаси макфуфи мақсур

Ишқинг ичра манга асру ситамдур,
Кўнглум ўтига чарх узра аламдур.
Фоилоту мафонйлу мафонйлу

Мушокили мусаммани макфуфи мақсур

Қайда борди нигоримким, гум ўлди қарорим,
Ўлди жисми заифим, куйди жони низорим.
Фоилоту мафонйлу фоилоту мафонйлу

(МУШОКИЛИ МУРАББАЪ)

(Мушокили) мураббаи макфуни мақсур

Эй нигори парийрўй,
Гулъузори суманбўй,
Фоилоту мафонйлу
Фоилоту мафонйлу

(Мушокили) мураббаи макфуни маҳзуф

Қайда эрди ҳабибим,
Ғусса бўлди насибим.
Фоилоту фаулун
Фоилоту фаулун

Тўртунчи доира икки баҳрдур, мутақориб ва мутадо-рик ва ажам тили била асли маснавий мутақориб баҳри-дур.

(МУТАҚОРИБ БАҲРИ)

(Мутақориби мусамман)

Мутақориби мусаммани солим

Яна сансизин мунисим ғам бўлубтур,
Кўзумга юрак қони ҳамдам бўлубтур.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

(Мутақориби) мусаммани мақсур

Манга кўйи сайрига йўқ эҳтимол,
Эса олмас ул ён насими шамол.
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани маҳзуф

Очилди чаман, гулўзорим қани,
Сиҳи сарв бўйлиғ нигорим қани?
Фаулун фаулун фаулун фаул

(Мутақориби) мусаммани аслам

Эй шўхи зебо, эй сарви раъно,
Бўлдум ғамингдин мажнуну шайдо.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани асрам

Келки ғамингдин жонга етибмен,
Ҳажрда ўлмак чора этибмен.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани асрами мақсур

Келки ғамингга бўлдум асир,
Зарраману сен меҳри мунир.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани мақбузи аслам

Агар сўрарсен ва гар тиларсен,
Ўзунг биларсен, неким қиларсен.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Ажам шуаросининг мутааххирларидин баъзи мақбузи аслам биносин ўн олти рукнга қўюб назм айтибдурлар, бу навъким, байт:

Юзунг хаёлида зор бўлдум,
Белинг ғамидин низор бўлдум.
Дедим бу шиддатда нола чекмай,
Нетайки, беихтиёр бўлдум.
Фаулун фаулун фаулун фаулун
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаммани маҳзуф

Манга, эй санам, жафо айладинг,
Ўзунгдин мани жудо айладинг.
Фаулун фаулун фаулун фаул

(МУТАҚОРИБИ МУСАДДАС)

Мутақориби мусаддаси солим

Яна ҳажр аро зор бўлдум,
Фироқингдин афгор бўлдим.
Фаулун фаулун фаулун

Мутақориби мусаддаси маҳзуф

Қадинг сарви ноз, эй йигит,
Сўзунг дилнавоз, эй йигит.
Фаулун фаулун фаул

Тўртунчи доиранинг иккинчи баҳриким, мутадорик баҳридур, ва ани «ракзул-хайл» ва «савтин-ноқус» ҳам дерлар, бу навъдур.

(МУТАДОРИК БАҲРИ)

Мутадорик мусаммани солим

Не монгишдурки, танлар ҳабоси анинг,
Не боқишдурки, жонлар фидоси анинг.
Фаулун фаулун фаулун фаулун

Мутадорик мусаммани махбун

Не саманд экон улки, буён сура сен,
Бошим узра жафо қиличи урасен.
Фоилун файлун файлун файлун

Мутадорик мусаммани мақтуъ

Бўлманг бизга ҳаргиз мойил,
Не ҳолинг бордур, эй қотил.
Фаълун фаълун фаълун фаълун

Мутадорик мусаммани махбун мақтуъ

Ишқдин ишим мушкил айладинг,
Ҳажрни манга қотил айладинг.
Фоилун фаул фоилун фаул

(МУТАДОРИКИ МУСАДДАС)

Мутадорик мусаддаси солим

Фурқатингда мани сўрмадинг,
Раҳм кўзи билан кўрмадинг.
Фоилун фоилун фоилун

Мутадорик мусаддаси махбун

Мани истамасанг нетайин,
Бош олиб қаёне кетайин.
Фоилун файлун файлун

Мутадорик мусаддаси мақтуъ

Элдин ул юзни ёп,
Кўнглумнинг комин топ.
Фаълун фаълун фаълун

Бешинчи доираким, андин тўққуз бухур усули мустах-
раж бўлурким, алар мунсариҳ, хафиф, музорий, муқтазаб,
мужтасс, мушокил, сарий, жадид, қарийбдурлар ва «доиран
мужтамия»га мавсум бўлубдур. Аввалги баҳр чун «мун-
сариҳ» эрди, андин бунёд қилурлар, андоқким:

Мунсариҳ мусаддаси солим

Эй Фурқатинг маҳзунларга жон олғучи,
Ушшоқни кўрган чоғда ўт солғучи.
Мустафьилун мафьулоту мустафьилун

Хафифи мусаддаси солим

Ўлгум эрди бир лаҳза гар келмасанг, бил.
Қайда эрдинг, эй маҳвашим, шарҳ қилғил,
Фоилотун мустафьилун фоилотун

Музорий мусаддаси солим

Энгинг ойдур, оразинг гул, сочинг сунбул,
Булар шавқидин ичармен туну кун мул,
Мафойилун фоилотун мафойилун

Муқтазаби (мусаддаси) солим

Келмас бизга ул кофири қотил даме,
Ваҳки, бизни ўлтургуси онинг ғами.
Мафьулоту мустафьилун мустафьилун

Мужтасси (мусаддаси) солим

Эй оразинг гулдин ортуқ гулшан ичра,
Сендин йироқ хотиримдур шеван ичра.
Мустафьилун фоилотун фоилотун

Мушокили (мусаддаси) солим

Неча сенсиз фироқингда фиғон айлай,
Нола бирла улус бағрини қон айлай.
Фоилотун мафойилун мафойилун

Сарийи (мусаддаси) солим

Сендин йироқ кўзнинг эрур ҳайронлиғи,
Ҳажринг аро ҳар лаҳза саргардонлиғи.
Мустафьилун мустафьилун мафьулоту

Жадиди (мусаддаси) солим

Не балолиғ ҳажр эрурким зор ўлмишам,
Келки, ул кўз ҳажрида бемор ўлмишам.
Фоилоту фоилоту мустафьилун

Жамолингдин қуёш асру бор уётлиғ,
Сочингга банда боғ ичра сунбул отлиғ.
Мафойлун мафойлун фоилотун

Олтинчи доираки, андин икки баҳр мустахраж бўлур,
бу ҳам ажам шуароси арузларида кўрулмайдурким, алар-
дин бири комил баҳридурур ва бири вофир баҳриким,
мусаммани солимда оз шеър воқиб бўлубтур.

Комил мусаммани солим

Не хаёл эди янаким, кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
Баданимга ҳар соридин хаданг урубон анга қафас айладинг.
Мутафоилун мутафоилун мутафоилун мутафоилун

Вофири мусаммани солим

Фироқ ўтидин куяр баданим, тафидин эриб оқар жигарим,
Ғамим будурурки, боғланибон юзунг сори тушмагай назарим
Мафоилотун мафоилотун мафоилотун мафоилотун

Еттинчи доираким, андин уч баҳр мустахраж бўлур ва
ул араб шуароси назмининг махсусидур ва алар тавил ва
мадид ва басит баҳрларидурлар.

Тавили мусаммани солим

Фироқингда жон бердим, бошимга қадам еткур,
Агар худ тирик эрмас, чу ёлгон дедим ўлтур.
Файлун мафойлун фаулун мафойлун

Мадиди мусаммани солим

Эй қадингдин сарвга минг хижолат ҳар нафас,
Сарв қадингдин менинг кўнгулма юз минг ҳавас.
Фоилотун фоилун фоилотун фоилун

Басити мусаммани солим

Эй сунбулунг ҳалқаси бўйнумга тоқиб расан,
Ҳар тобида юз бало, ҳар торида минг шикан.
Мустафилун фоилун мустафилун фоилун

* * *

Чун доираға кирган бухурдин фориғ бўлудди, яна бир
неча вазнки, баъзини ажам шуароси мутааххирлари айтиб-
дурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузга
доҳили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз бухурига до-
хилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи оз муносабате
эрмас эрди. Ул жумладин, рамали махбундурки, ҳар мис-
раи саккиз рукндурки, байти ўн олти бўлғай, Хожа Исмаи
Бухорийда пурбаҳо дебтурлар, бу услуб биладур.

Қомату зулфу кўзу қошу узору хат ила холи
Лабингдурки, аларча эмас, эй шўҳи ситамгар.
Файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун файлотун

Сарв ила сунбул наргис янги ойу қуёшу сабзаи
Жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.
Файлотун файлотун файлотун файлотун
файлотун файлотун файлотун файлотун

Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ ав-
зондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолис-
да айтурлар.

Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва
саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали
мусаддаси мақсурдур, мундоққим:

(Т У Ю Ф)

Ё раб, ул шаҳду шакар ёлабмудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?
Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отқоли
Ғамза ўқин қошига ёлабмудур?*Фоилотун фоилотун фоилон

Яна «қўшук»дурким, орғуштак усулида шойиъдур ва
баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд
аъробнинг тева сурад ҳудилари вазни била мадиди мусам-
мани солимда воқеъ бўлур, анинг асли бу навъдурким,
байт:

* «Хазойинул-маоний»да «ёлабдурур» шаклида келади. (Р. Ко-
милов).

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элителиб, музикий ва адвор илмида мулоим таъблиқ беназир йигитлар гариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулоимлиғи ва хуш ояндаллиғи васфқа сифмас ва таъсир ва рабояндаллиғи сифатқа рост келмас, балки ул ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масиҳосо анфоси натоийжидин истишқолға келтурмак муносиброқ эрди, андоқким, байт:

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун

Яна «чинга» дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кўчурур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилуруким, мунсарихи матвийи мавқуф баҳридуру ва ёр-ёр лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқким, (байт):

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр?
Муфтаилун фоилогун муфтаилун фоилогун

Ва яна ҳам турк улусида бир сурудурким, ани «Муҳаббатнома» дерлар ва ул ҳазажи мусаддаси мақсур баҳридадур ва ҳоло матрукдур, будур, (байт):

Мени оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йўқ қайғуни пайдо қилибсен.
Мафойилун мафойилун мафойилун

Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт бошлаб битиб, анинг мисраидин сўнгра ҳамул баҳрининг икки рукни била адо қилиб, суруд нағамотиға рост келтурурлар эрмиш ва ани «мустазод» дерлар эрмиш, андоқким, (мустазод):

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулу мафойилу мафойилу мафулун.
Мазҳар санга ашё.
Мафъулу фаулун
Сен лутф била кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

Яна Ироқ аҳли тарокимасида сурудедур шойиёким, ани «арузворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким, (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри дудоғинг кавсариндандур.
Бу майни ичтикунг нуқли ҳадисинг шаккариндандур.
Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун

Ва яна рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтурлар, андоқким, байт:

Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго.
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун

Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг буди-будойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмиға дахли йўқтур.

Яна сурудедурким, ани «туркий» дебдурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажойиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро сурудур, андоқки, салатин ани яхши айтур элни тарбиялар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби била машҳурдур ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқ ким, байт:

Эй саодат матлаъи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун

Ҳазрати султон соҳибқирон бу вазннинг ғоят равонлиғи ва латофатидин ва руҳпарварлиғи ва салосатидин ўз девонларинки, жамиъ давовин орасида баданлар аро жондекдур ва кавокиб ичра хуршиди рахшондек воқеъ бўлубтур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнида тартиб берибдурлар эрди.

Гараз бу мақолотдин ва мақсуд бу муқаддимотдин бу эрдиким, чун турк алфози билаким назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожин учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмайду. Бу хужаста замондаким, замон подшоҳи девон тартиб бердилар муборак хотираларин шеър вазиғи ва байт тақтиғиғи машғул қилдилар, бу жиҳатдин шеърнинг пояси етти кўкдин ўтти ва бу байтнинг мартабаси байтул-ҳаромға етти; ҳар ойинаким, мулойим табълиғ озодалар, балки қобил фаҳм ва зеҳнлик шаҳзодалар бу шариф илмға иштиғол кўргузадур эрдилар ва бухур авзони ва тақтиғи ва зиҳфоти ва давоири илмидинки, араб фусаҳоси ва аҷам булағо ва шуароси ул илмда китоблар тасниф қилибдурларки, онсиз бу фанга вуқуфе ва шууре бўла олмас, бу алфоз назмида йўқ эрди ва султонус-салотиннинг муборак хотирлари мунга мултафит бўлуб, андоқки, китобнинг ибтиғое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва исбаб бўлди, ва бу сабабдин бу илм зобитасиға қалам сурулди.

Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое воқеъ бўлмиш бўлса, эътироз била ўтмағайлар ва ислоҳ қалами била тузатғайлар.

Рубоий:

То чарх давоиридин ўлғай айём,
То шеър хаёлотига йўқтур анжом,
То байт тарокибида бўлғай ибҳом,
Топсун назминг била жаҳон аҳли низом.

«МУҲОКАМАТУЛ-ЛУҒАТАЙН»

- 1) *Тақаллум аҳли* — сўз эғаси, сўзловчи; шоирлар, адиблар.
- 2) *Муфарриҳ* — хурсанд қилувчи; марваридни енчиб қўшилган хушмаза, хушбўй дори.

Бу шеърнинг мазмуни: «Инжуни дори учун олганда, майдалаб

бир мисқолини бир тангага сотилади. Подшо қулоққа соладиган бўлса, бутун ҳолда олинади, демак, қиймати мулклиғига, эътибори моллиғига қараб бўлади...»

3) Бу шеърнинг мазмуни: «Сўз шундай гавҳардирки, мартабасини аниқлашдан нутқ эгалари ожиздир: мартабаси — ёмон сўзнинг ҳалок қилувчанлиғидан тортиб, яхши сўз билан Исонинг мўъжиза кўрсатишига (одам тирилтиришига) қадар боради».

4) *Тюрр*, баҳойим ва сибоъ — қушлар, ҳайвонлар ва йирткичлар.
5) *Мутанаввиғ шахр вақуро* вожибол ва сахро ва беша — турли хил шаҳар, қишлоқлар, тоғлар, сахро ва жангал.

6) *Аҳодис* — ҳадислар, сўзлар (пайғамбар сўзи).

7) *Қойил* — сўзловчи.

8) *Фуруъ* — шаҳобча, тармоқ.

9) *Маншаъ* — келиб чиққан.

10) *Нубувват*, *рисолат* — пайғамбарлик, элчилик.

11) *Сорт* — Навоий бу сўз билан форсий тилида сўзлашувчиларни кўзда тутди.

12) *Ихтилот алас-савия* — аралашув тенг, баб-баравар.

13) *Биажмаиҳим*, *муҳиқ* — ҳаммалари, ҳақли.

14) *Вовеъ*, *вазъ* — ясовчи, яшаш (сўзни).

15) *Мўълим* — алам берувчи, оғритувчи.

16) *Тажнис ва ийҳом* — икки ва ундан кўп маъноли сўз. Шеър мисраъларида шу хилдаги сўзни келтириб, турли маъноларни ифода қилиш санъати, туюғ.

17) *Алам* — от, исм.

18) *Шаъи муҳриқ* — куйдирувчи нарса.

19) *Мурр* — ўтиш, юриш, кетиш.

20) *Муқаммирға бурд жиҳатидин амр* — қимор ўйновчига (қиморда) ютмоқ учун буйруқ.

21) *Маъухуддий албиса* — эскидан маълум кийимлар.

22) Икки мафъуллуқфеъл —

23) Бу арабий жумланинг мазмуни: «Ақчани Зайдга бағишладим».

24) *Мубтадий* — бошловчи, янги бошловчи.

25) *Муътод* — олатланган.

26) *Сабо авони* — ёшликнинг бошлари.

27) *Шуур синни* — англаш, тушиниш ёши.

28) *Масун*, *маъсун* — асралган, сақланган, қўриқланган.

29) *Табъ бебок ва лоуболий* — табъ ботир, кўркмас ва парвосиз.

30) *Замир сайрафиси* — кўнгил саррофи, заршуноси.

31) «Махзанул-асрор». («Сирлар хаиннаси») буюк Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141—1209) асари. Низомийнинг бу асарига жавобан Навоий «Ҳайратул-аброр» («Яхшилар ҳайратланиши») ни ёзган.

32) «Ширин ва Хисрав» машҳур ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий (1253—1325) «Хамса»сининг иккинчи достони. Навоий бу ерда «Фарҳод ва Ширин» достонини ёзишда мазкур асардан илҳомланганини қайд этади.

33)

34) *Ашраф* — XV аср ўрталарида ўтган шоирлардан «Хамса» ёзган. Навоий бу шоирни ўзининг «Хамса»сидаги достонлари «Хамса»навислар қаторида эслаб ўтади, бу ерда ҳам шунга ишора қилади.

35) Ҳазрати Махдум — Навоий ўзининг асарларида, кўпинча, Жомийнинг отини атамай, «Ҳазрати Махдум, Махдумий Нуран, пир» каби сўзлар билан тилга олади.

Жомий (1414—1492) Навоийнинг яқин дўсти ва улуғ устозидир. Икковлари бир даврда бир шаҳарда яшаб, бирликда, бамаслаҳат ижод қилганлар.

Жомий Искандар ҳақидаги достонини «Хирадномаи Искандарий» деб атаган. Навоий бу ерда шунини эслатиб ўтади.

36) «Зубдатут-таворих» («Тарихлар хулосаси») — бу асар «Тарихи анбиё ва ҳукамо» ҳамда «Тарихи мулуки Ажам» номлари билан машҳур бўлиб, икки айрим асар ҳисобланиб юрган китобларнинг ўзи бўлса керак, чунки Навоий юқоридаги номан икки асари борагинини бирор ўринда тилга олмайди ва иккинчиси биринчи китобнинг давомига ўхшайди. Шунинг учун биз «Зубдатут-таворих» мазкур икки асарнинг ўзи деган фикрдамыз.

37) «Насоимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») — бу асар Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» номли асарининг кўшимча ва иловалар билан тўлдирилиб, Навоий томонидан қилинган эркин таржимасидир.

38) Муҳаммад пайғамбарнинг куёви, тўртинчи халифа Алнинг ҳикматли сўзлари «Насрул-лаолий» («Марваридлар сочмаси») номи остида тўпланган, Навоий буни шеър билан таржима қилган ва «Назм-ул-жавоҳир» («Жавҳарлар тизмаси») деб атаган.

39) Насир Тусий аруз илми назариячиларидандир. Навоий шеър вазнлари ва унинг назарий масалалари ҳақида «Мезонул-авзон» («Вазнлар ўлчови») номли асар ёзган.

40) *Рисоил* — рисоалар; *Мақотиб* — мактублар.

41) *Алфоз истийфоси ва иборат истиқсоси* — сўзларни ўзлаштириш ва иборат (маъмунининг) тагига етиш.

42) *Давовин* — девонлар.

43) *Ҳожа Ҳофиз Шероий* — атоқли форс-тожик шоири, 1320—1325 йиллар орасида туғилиб, 1389 йили вафот этган.

44) Кўш тирноқ орасига олинган арабча иборалар мазмуни: «худодан инган ваҳидек», «пайғамбар ҳадисидек».

45) *Татаббуъ* — тенглашиш учун пайравлик қилиш, изидан боғиб жавоб айтиш.

46) *Маъни истийфоси вафийдур* — мазмуни қамраб олиш етарлидир.

47) *Кофий* — етарли.

48) «Подшо ноғорасининг ичи бўшу шовқин-сурони бош оғриғидир, кимки ҳўл-қуруққа қаноат қилса, ер юзи-ю, денгиз подшоҳидир».

49) «*Лужжат-ул-асрор*» — «Сирлар теранлиги»

50)

51) «*Тухфат-ул-афкор*» — «Фикрлар совғаси».

52) «Подшолар ёнини безовчи ўтли лаъл, улар бошидаги хом хаёлни пишириш учун чўғдир».

53) *Таъмиломиз* — муаммоли.

54) *Тақсир* — камчилик, нуқсон.

55) «*Миръот-ус-сафо*» — поклик кўзгуси.

56) «Кўнглим ёш боладир, ишқ пири забондан, устоздир, юз қоралик сабақ мискинлик мактабхона бурчидир».

57) «*Жило-ур-руҳ*» — руҳ равшанлиги.

58) «*Муаллим ким?*» — Ишқдир. Хомушлик бурчаги мактабидир, дарс — нодонлик, доно дилим унинг сабақ олувчи ёш боласидир.

59) «*Насим-ул-хулд*» — жаннат шабодаси.

60) «Муаллим ишқдир, ақл пири сабақ ўқувчи боладир, болага адаб бериш учун фалак отланувчи чарх бўлди... (Эски мактабда «фалак» (фалак, фалоқ) деб аталган қийнов қуроли бўлган, уни бола-

нинг икки оёғидан ўтказиб, айлантирар ва оёқ кафтига урар эдилар. Бу ерда фалак сўзи билан шунга ишора қилиб, фалакнинг айланиши-ни мазкур қийнов қуролига ўхшатишган).

61) «*Рухул-қудс*» — пок руҳ.

62) «Қандай яхшики, қудрат қалами билан нарсалар тасвирланган, ундан ҳар замон минг хил ажойиб нақш пайдо бўлади».

63) «*Айнул-ҳаёт*» — ҳаёт чашмаси.

64) «Кеча посбонаари қора чодир ёйганларида, ой юзли гўзалларга жилава берадилар».

65) «*Минҳожун-нажот*» — нажот йўли.

66) «Кишилар кўзи нурланди юзинг шаъмидан, жаҳон кўз қорағи бўлдинг айна инсонликдан».

67) «*Қуватул-қулуб*» — юраклар қуввати.

68) «*Жан-фано* катта йўлнинг тор манзилдир, у ерда турма, шоху гадонинг ўтар йўлдир».

69) «*Фусули аръбаа*» — тўрт фасл.

70) *Бурдат* — совуқлик; *юбусат* — қурғоқлик.

71) *Ҳожа Калимиддин Салмон* — бу шоирни Навоий Салмон, Салмони Соважий ҳам деб зикр этади. Машҳур форс-тожик шоири, 1377 йили вафот этган.

72) *Маснуъ* — санъатқорона шеър.

73) *Тарсий санъати* — икки мисраъ шеърни бир-бирига мос сўзлар билан безаб оҳангдош қилиш санъати.

74) «Покиза юзини соғлиги баҳор юз сувини тўқди, жаннатдек манзилнинг ҳавоси хушбўйлик тарқатди».

75) «Бўстонга баҳор фаслининг шабодаси шундай эдики, ундан дўстларга ёр васлининг хуш исми етишди».

76) *Халил бинни Аҳмад* — араб тилшунос олимларидан бўлиб, аруз вазнларининг ижодчиси ҳисобланади. 786 йили вафот этган.

77) «Эй, сенинг юзинг жаҳонни безовчи юлдуздир,

Эй, сенинг исинг хушбўйликдан жон роҳатидир,

Сочингиз кишига афтодалик келади,

Қора кокилинг фиғонли тунга ўхшайди».

78) *Шайх Муслиҳиддин Саъдий* — классик форс-тожик шоири ва файласуфи. Ўзининг «Гулистон» ва «Бўстон» номли асарлари билан бутун дунёга шўҳрат қозонган. Шу билан бирга лирик ғазалнависликда ҳам устоздир. 1208 йили туғилиб, тахминан 1292 йили вафот этган.

79) *Лугаз* — чийстон, топишмоқ.

80) *Ҳақ* — тарашлаш, саралаш, пардозлаш.

81) *Анварий* — Авҳадиддин Анварий энг уста форс-тожик қасидагўй шоирлардан бўлиб, унинг қасидалари ўзининг юксак санъатлиги билан машҳур бўлган. 1191 йили Балхда вафот этган.

82) *Мир Шоҳий* — Навоийнинг «Мажлисун-нафоис» да айтишича, сабзаворлик бўлиб, оти Мир Оқмалик экан. Навоий билан замондош бўлса-да, Навоий уни кўрмаган, лекин ораларида алоқа бўлиб турган. Навоий унинг шеърдаги юксак маҳоратини алоҳида кўрсатиб ўтади.

83) *Мавлоно Котибий* — XV асрда ўтган шоирлардан. Навоий «Мажлисун-нафоис» асарида бу кишининг юксак санъаткор шоир эканини айтиб, бирмунча асарларини санаб ўтади ва умрининг охирида «Хамса» ёза бошлаган эди, дейди.

84) *Мусаввадда*, *мусавадда* — қоралама, чернавик.

- 85) *Бир қарн* — 30 йил.
- 86) *Мажман* — тўпланадиган жойи.
- 87) *Мухотиб* — ўзига хитоб қилинувчи.
- 88) *Мушорун илайх* — ўзига ишора қилинувчи.
- 89) Навоий бу ўринда тилга олган Хусайн Бойқаро рисоласини сўнги кунларгача пайқамай келар эдик. Ҳақиқатан шундай бир рисола мавжуд бўлиб, бир қўлёзмаси Туркияда топилиб, фотосурати 1945 йили Истанбулда нашр этилган. Бунинг бир нусхасини боқулик профессор Ҳамид Орасли қўлга киритган, бунинг бизга тақдим этди. Насрда ёзилган кичик ҳажмдаги бу рисолада Хусайн Бойқаро ўзининг хусусий аҳволи тўғрисида маълумот беради ва Жомий билан Навоийга алоҳида ўрин ажратади. Навоийнинг ўзи айтганидек, Султон Хусайн уни гоят ҳурмат билан зикр этиб, снэсий ва адабий хизматларига юксак баҳо беради ва шундай буюк зот замонда яшаганлиги учун фахрланади ва ўзбек тили ва адабиётининг равнақи йўлида қўрсатган жонбозликлари учун уни Қаҳрамон ва Соҳибқирон деб атайдди.
- 90) *Саддақа* — рост, тўғри демек.
- 91) *Ҳассон Собит ва Бақит* — арабларнинг машҳур шоирларидан, хижрий тарихининг бошларида яшаган.
- 92) *Иброҳим Маҳди (779—839)* — араб Аббосий халифаларидан Маҳдининг ўғли. Бағдодда халифалик қилган. Замонасининг олимларидан бўлиб, санъат ва адабиётда ихтисос эгаси бўлган.
- 93) *Маъмун халифа* — IX асрда Бағдодда ҳукмронлик қилган араб халифаларидан Ҳорунарашиднинг ўғли. Бунинг даврида араб маданияти анча юксалган.
- 94) *Ҳоқоний* — Халлоқул-маоний деган буюк унвонга эга бўлган улуғ шоир Афзалуддин Иброҳим Ҳоқоний 1120 йили дунёга келган. У форс тилида ижод қилган. Уз вақтида маҳоратли қасидагўй сифатида шуҳрат қозонган забардаст шоирдир. 1199 йили вафот этган.
- 95) *Камол Исмоил* — атоқли форс-тожик шоирларидан бўлиб, 12000 байтдан иборат катта девони бор. 1238 йили ўлган.
- 96) *Заҳир* — асли хоразмлик бўлиб Табризда яшаган. 1202 йили ўша жойда вафот этган. Шеърлар девони ҳам бор экан.
- 97) *Фирдавсий Абулқосим* — машҳур «Шоҳнома» эпопеясининг муаллифи. 934—936 йиллар орасида Туснинг бир қишлоғида туғилган. Фирдавсий 40 ёшга қадар илм таҳсил билан шуғулланиб, шундан кейин «Шоҳнома»ни ёзишга киришиб, 30 йилда тамомлаган. Бу катта эпопеянинг ҳажми юз минг мисраъдан ортиқдир.
- 98) *Фирдавсий Тус шаҳрида 1020—1026 йиллар орасида вафот этган.*
- 98) *Султон Тўғрул* — Салжуқий ҳукмдорларининг охиригиси. Ироқда подшолик қилган.
- 99) *Шоҳ Шужоъ* — Эронда ҳукм сурган Оли Музаффар ҳукмдорларидан. Узи олим ва шоир ҳам бўлган. 1385 йили вафот этган.
- 100) *Хулоғухон (Халокухон)* — Чингизхоннинг невараси, Элкониё давлатининг биринчи ҳукмдори бўлган, 1283 йили ўлган.
- 101) *Темур Кўрагон* — 1336 йили туғилиб, 1405 йили 71 ёшида вафот этган машҳур жаҳонгир подшо — Амир Темур. Темурийлар сулоласининг асосчиси.
- 102) *Шоҳрух султон* — Амир Темурнинг тўртинчи ўғли, 1376 йили Самарқандда туғилган, 42 йил подшолик қилиб, 1446 йили вафот этган. Улуғбек Шоҳрухнинг ўғлидир.

103) *Саккокий* — XIV асрнинг охириги чораги ва XV асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган ўзбек шоирларидандир.

104) *Ҳайдар Хоразмий* — хоразмлик бу шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида ҳозиргача керакли маълумотга эга эмасмиз. Ҳайдар Хоразмийнинг асосан Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-асрор» дostonидан илҳомланиб ва кенг фойдаланиб ёзилган мавкур номдаги бир асари бизгача етиб келган.

105) *Атоий* — Тошкент билан Сайрам оралиғидаги бир қишлоқдан бўлиб, насаб жиҳатидан Аҳмад Яссавий қариндоши Исмоил ота авлодидан бўлганини Навоий «Мажолисун-нафоис»да қайд этади.

Атоий ижодининг барқ урган даври XV асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Атоий девони қўлёзмасининг бир нусхаси СССР ФА Оснэ институтининг Ленинград бўлимида сақланади.

106) *Муқимий* — Навоий билан замондош бўлган Ҳирот шоирларидан. Навоий «Мажолисун-нафоис»да: «Дарвеш машраб киши эрди. Суфия истилоҳатидан ҳам вуқуфи бор эрди... туркийгўй эрди, туркча таржеъ айтибдирким, хили чошниси бор... Қабри Ҳирийда-дур» дейди. Ҳозиргача бу шоирнинг асарлари топилган эмас.

107) *Яқиний* — ўзбек адабиётида мунозара жанрини давом эттирган адиблардан бири. Унинг ўзбек тилида проза билан ёзилган «Уқ ва ёй муновараси» асари бизгача етиб келган. Бу шоир ва адиб ҳам Навоий билан замондошдир.

108) *Амирий* — исми Юсуф бўлиб, Амирий тахаллусидир. XV асрнинг биринчи ярмида яшаган шоирлардан.

Амирий асарларини асосан ўзбек тилида, қисман форсийча ёзган. Унинг ўзбекча асарларидан бизгача етиб келганлари: 1) «Девон», 2) «Даҳнома», 3) «Банг ва чоғир мунозараси».

109) *Гадой* — Навоийнинг энг улкан замондошларидан бири. У XV асрнинг бошидан охиригача қадар яшаган замонасининг машҳур шоирдир. Унинг ҳақида Навоий «Мажолис»да юксак баҳо беради ва икки ғазалидан намуна келтиради.

Гадойнинг ғазалларидан бир қисми кейинги вақтда топилиб, нашр этилди.

110) *Мавлоно Лутфий* — Ҳиротнинг энг забардаст шоирларидан бўлиб, 1366/67 йиллар мобайнида туғилган. У, Ҳиротнинг чека қишлоғи Деҳқанорда фақирона умр кечирди.

Лутфий ўз замонининг туркийгўй ва форсийгўй шоирдир. Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари бизгача етиб келмаган. Бу улкан шоирнинг ўзбекча шеърлар девони ва «Гул ва Наврўз» номи гўзал дostonи нашр этилди.

Шоир Лутфий 99 йил умр кўриб, 1465/66 йилларда Ҳиротда вафот этди.

111) *Султон Бобир (Абулқосим Бобир)* — 1452 дан 1457 йилгача Хуросонда ҳукмронлик қилган. Навоийнинг айтишича, «Дарвешваш, фоний сифат ва карим ахлоқ киши» бўлган ва таъби ҳам наам айтишга мойил экан. Форсий ва туркий тилларда шеърлар ёзган.

1457 йилда ўлдирилган.

112) *Султон Хусайн Баҳодирхон* — Султон Хусайн Бойқаро, Хусайн Бойқаро номлари билан машҳур бўлган бу Хуросон ҳукмдори темурий наслининг охириги подшоларидандир. У, 1438 йили туғилган, 1469 йили Ҳиротда тахтга ўтириб, 37 йил ҳукмронлик қилди.

Султон Хусайн билан Алишер ёшликдан яқин муносабатда бўлдилар, бирга ўқиб, бирга тарбияландилар. У тахтга ўтиргандан кейин Навоийни Самарқанддан олдириб келиб, сиёсий ва давлат арбоби даражаларига кўтарди. Навоий билан биргаликда катта сиёсий, илмий ва адабий ишларни олиб борди. Ўзбек тили ва адабиётини ривожлантириш бобида Навоий билан ҳамкорликда зўр кураш олиб борди. Бу курашнинг исботи учун махсус насрий рисола ёзди. Ажойиб лирик шоир сифатида Хусайн тахаллуси билан махсус шеърый девон тузди. Бу девондаги байтларнинг адабий таҳлили учун Навоий «Мажолисун-нафоис»да бутун бошли бир бобни—8-мажлисни бағишлаган, гоят юксак баҳолаган. Насрий рисоласини ва унинг аҳамиятини, Навоий, юқорида кўрганамиз каби, «Муҳокаматул-луғотайн»да эслатиб ўтади.

Султон Хусайн Бойқаро Навоийдан 5 йил кейин 1506 йили Хиротда вафот қилди.

113) Калом аҳлига тарфия ва ибтиҳотлар сўз аҳли (шоир ва адиблар)га шодлик ва осойишталик.

114) Уторид (Аторид)— сайёралардан (Меркурий планетаси), қалам аҳллариининг ҳомийси дейдилар.

115) Ал-мутакаллим — сўзловчи, сўз эгаси, сўз устози.

116) «Муҳокаматул-луғотайн» — икки тил муҳокамаси, икки тил ҳақида муҳокама.

117) Рубойида айтилишича, асарнинг ёзилиш тарихи жумоднул—аввал ойи, чоршанба куни, 905 ҳижрий йилидир. Бу тарихни ҳозир амалдаги милодий йил ҳисобига айлантирилса: 18 декабрь 1499 йилга тўғри келади. Рубойида ойнинг нечанчиси экани кўрсатилмаган, декабрь ойида 4 та чоршанба (4, 11, 18, 25) бор. Биз булардан ўртароғини олиб 18 декабрь ледик.

Навоий бу якуловчи асарини ўлимидан икки ойча муқаддам ёзиб тугатганлиги мазкур тарихдан маълум бўлади.

«МЕЗОНУЛ-АВЗОН» ҲАҚИДА

«Мезонул-авзон» гениал Навоийнинг адабий меросида ва адабиётимиз тарихида муҳим ўрин тутди. У, ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос бир даврда майдонга келди ва адабиётимизнинг шаклланишида ва ривожланишида жуда катта роль ўйнади.

«Мезонул-авзон»нинг аҳамиятини умумийроқ равишда бўлса ҳам тасаввур этиш учун, ақалли унинг ёзилиши, майдонга келиш сабабларини аниқлаб чиқиш кифойдир.

«Мезонул-авзон» қайси шароитда ва нима мақсад билан ёзилди?

«Мезонул-авзон» аруз назариясига бағишланган асардир. Аммо «Мезонул-авзон»ни аруз назариясини ўзбек тилида популяриштириш учунгина ёзилган оддий қўлланма деб ҳисоблаш хато бўлар эди.

Навоий бутун поэтик ижод соҳасида бўлганидек, илм соҳасида, шу жумладан, аруз илми соҳасида ҳам ўз замонасининг энг пешқадам олимларидан ўрганди. Чунончи, Навоий «Мажолисун-нафоис»да, ёшлигига мавлоно Дарвеш Мансурнинг аруз ҳақидаги рисоласини ўқитганини ёзди. «Мезонул-авзон»дан Навоийнинг ўзидан аввалги энг машҳур арузчилар: Шамс Қайс, Хўжа Наср Тусий ва

Абдурахмон Жомийдан фойдалангани ва шунингдек, аруз илмининг асос солувчиси Халил ибн Аҳмаднинг илмий назариялари билан таниш экани кўриниб турибди.

«Мезонул-авзон» маълум даражада Навоийнинг ана шу билимларини йиғиб, системага солган ва тушунтириб берган асаридир.

Аммо «Мезонул-авзон» учун бу сифат характерли эмас. Унинг учун бошқа сифат характерлироқдир: «Мезонул-авзон» аруз илмининг проблемаларини популяриштириш мақсадидагина эмас, балки аруз проблемаларининг бирмунча янгича талқинини бериш ва арузни бойитиш мақсадида ёзилган асардир.

«Мезонул-авзон»нинг бутун мундарижаси ана шундан гувоҳлик беради.

Навоий «Мезонул-авзон»да арузнинг ҳаммага маълум қондаларини тушунтириш билангина чегараланмайди, балки арузга қўшимчалар ва янгиликлар киргизади.

Арузни қўшимчалар ва янгиликлар билан бойитиш ва мукамаллаштириш Навоийда икки йўл билан боради: 1) араб ва форс тилларидаги поэзияда қўлланилиб келган аруз системасига қўшимчалар киргизиш, 2) ўзбек поэзиясининг ва фольклорининг неча юз йиллик тажрибаларини биринчи мартаба текшириб, умумлаштириб, арузга таққослаб, арузга қўшимчалар киргизиб, уни (арузни) бойитиш.

Ўз олдига аруз назариясини фақат популяриштириш эмас, балки бойитиш ва мукамаллаштириш вазифини қўйганини Навоий ўзи алоҳида кўрсатиб ўтади. Навоий ўз замонасида аруз бобида энг катта нуфузли қўлланмалардан бўлган Халил ибн Аҳмад, Хўжа Наср Тусий ва Абдурахмон Жомий қолганини, бу вазиларни аруздан ўзи топганини ва «Мезонул-авзон»га киргизганини ёзади.

Аммо бу — Навоий олдига қўйган вазифининг бир қисмидир. Вазифининг иккинчи, бундан ҳам жуда муҳим қисми шуки, Навоий тарихда биринчи ўлароқ, туркий (қадимий ўзбек) поэзиясининг формаль қондаларини ўрганмоқчи, умумлаштирмоқчи, чуқури, ўзбек поэзияси майдонга келгандан бери ҳеч ким унинг қонда ва қонунлари ҳақида ҳеч қандай асар ёзмагандир.

Навоий томонидан арузга киргизилган қўшимчалар ва янгиликлар арузнинг ҳамма проблемалари соҳасига олдидир.

Навоий, даставвал, арузнинг ҳар бир соҳасини олиб текширганда араб, форс поэзияси билан ўзбек поэзияси практикасини доимо таққослаб борди, арузнинг ҳар бобида араб-форс поэзиясига оид фикрларни айтиш билан бирга, шу соҳада ўзбек поэзиясидан қандай хулосага келиш мумкинлигини гапирди. Масалан: руқунларнинг майдонга келишини гапирар экан, Навоий арузнинг руқунларини ҳам араб, ҳам форс ва туркий халқлар поэзиясида бир хил майдонга келишини айтиб ўтади:

Арузнинг асоси бўлган асллар ҳақида ва араб поэзиясида саккиз асл қўлланиши ҳақида гапирар экан, Навоий яна бу масала туркий халқлар поэзиясида қандай ҳал қилиниши масаласини қўйди. Навоийнинг фикрича, арузнинг саккиз асл руқунидан бештаси (мифийнул форсий поэзияда кўпроқ ишлатилади, бошқа аслларнинг ишлатилиши жуда ҳам кам (мустасно тариқасида) учрайди.

Шунинг характерлики, Навоий аслларнинг виҳофот ва фуруъи бобида фақат шу беш аслигагина тўхтади, форс ва ўзбек поэзиясида учрайдиган (ёки кам учрайдиган) аслларнинг виҳофотини таҳлил

этмайди. Бу билан, бизнингча, Навоий ўз олдига қўйган вазифининг спецификасини (ўзбек ва форс арузини ўрганишни) уқтириб ўтади.

Баҳрлар бобига келганда ҳам Навоий арузда қабул қилинган 19 баҳрнинг қайси бири турк-форс ва қайси бири араб поэзиясида татбиқ этилиши масаласига муфассал тўхтайдми.

Навоий аруздаги баҳрлардан тавил, мадид, басит, вофир ва комил баҳрларини алоҳида ажратади ва уларнинг ўзбек ва форс поэзиясида кам ишлатилишини қайд этади.

Шуни унутмаслик керакким, бу қисқача фикрлар тагида Навоий томонидан узоқ йиллар мобайнида олиб борилган ҳар тарафлама ва кенг текшириш иши ётади. Бундай қисқача фикрнинг ҳар бири Навоий томонидан арузнинг ўзбек ва форс адабиётида татбиқини ўрганиш устида қилинган катта меҳнатнинг натижасидир.

Баҳрларни группалаб, маълум доираларга жамлаганда, Навоий арузда маълум мухталифа ҳам мунтазиба доираларига яна уч доира қўшимча қилади ва уларнинг қандай қилиб майдонга келтирилганини тушунтиради.

1) «Доираи мужтамаи» Навоий томонидан аруз системасида биринчи мартаба юзага келтирилган доиралардандир. Навоий мунсарих, музориъ, муқтазаб, мужтасс, сари, жадид, қариб, хафиф ва мушокил баҳрларининг солим (ўзгартилмаган, бутун) шакллари орасида умумийлик топади ва бу умумийликни уларни бир доирага киргизиш билан ифода этади.

2) «Доираи мухталифа» Навоий шеърда кам ишлатиладиган комил ва вофир баҳрларидан тузади. Навоийдан аввалги арузчиларда бу доира кам учраган:

3) «Доираи муштабиҳа» доираси ҳам аруз назарияси учун янгиликдир. Навоий уни араб поэзиясига хос бўлган тавил, мадид ва басит баҳрларидан тузади.

Тақтеъ масалааларига Навоий «Мезонул-авзон»да жуда батафсил тўхтайдми. Бу бобда Навоий ўзбек тилининг ва ўша вақтдаги имлонинг хусусиятларидан келиб чиқадиган бир кўп янги хулосаларни келтиради.

Баҳрлар ва вазнлар ҳақидаги бобнинг охири, «Мезонул-авзон»нинг жуда қимматли қисмидир. Бу жойда Навоий туркий халқларнинг ёзув поэзияси ва фольклор тажрибаси асосида арузнинг вазнлар бобига ва умуман поэтиканинг жанрлар бобига фавқулодда аҳамиятли қўшимчалар қилади. Навоийнинг фикрича, одатда аруз ҳақидаги китобларда келтириладиган вазнлардан ташқари, яна бир неча вазн борким, ажам (форс ва ўзбек) шоирларининг сўнгилари ва Навоийнинг замондошлари асарларида учрайди, аммо арузга тааллуқи бўлса ҳам, аруз ҳақидаги китобларда қайд этилмаган.

Навоий томонидан жуда таъсирли деб таърифланувчи сўнгги шакл («чанги») шу жиҳатдан характерлики, у халқ поэтик шакллари дандир (Навоийнинг айтишича, «турк улуси зифоф ва қиз кўчирур тўйларида они айтурлар», унинг бир навъи аруз қондаларига тўғри келмайди, яъни бармоқ вазнидадир).

Ҳаммаси бўлиб Навоий тўққизта янги вазн ва шеърини шаклини қайд этади. (Навоий уларнинг халқда машҳур номларини келтиради, ёки номи йўқ шакллари уларнинг аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайдми).

Навоийнинг шеърини шакллари ва вазнлар ҳақидаги фикрларининг яна бир муҳим томони бор. Вазнлар бобиди Навоий фольклор поэ-

зиясининг метрикасига ҳам тўхтайдми. Биринчидан, Навоий туркий халқларда аруздан бошқа яна мустақил поэтик вазн, метрик форма борлигини бир неча мартаба қайд этади.

«Мезонул-авзон»нинг майдонга келишига иккинчи катта сабаб Хуросон адабий доираларида аруз ҳақида (айниқса, ўзбек тилида) мукамал ва популяр асарга бўлган катта эҳтиёждир. Ўзбек адабий тилига асос солишни ўзига олий муддао билган Навоий бу эҳтиёжни сезмаслиги мумкин эмас эди.

«Мезонул-авзон» ёзилган даврда (XV асрнинг охири) аруз ўзбек ёзма адабиётида аллақачондан бери ягона ҳукмрон метрик форма бўлиб келаётган эди. «Кутадғу билик»нинг аруз билан ёзилганини эсга олсак, Навоий даврида энди аруз туркий адабиётда тўртбеш аср умр кўрмоқда экани равшан бўлиб қолади. Аммо арузнинг классик адабиётимизда XV асрдан аввал ҳам шунча узоқ умр кўрганига ва XV аср поэтик практикасида ҳукмрон ролини ўйнаётганига қарамай, қийин ва мураккаб аруз назариясини яхши биладиган кишилар кўп эмас эди.

«Мезонул-авзон» Навоийнинг замондошлари томонидан катта қаноат билан қабул этилгани бежиз эмасдир. Буни бу асарга Хондамир томонидан берилган юқори баҳодан кўриш мумкин: «Эҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг (яъни Навоийнинг И. С.) таснифларидан тагин бири «Рисолаи мезонул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, олий ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўқишида жуда кўп истиснодди ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшиб, аруз доирасига киритган».

«Мезонул-авзон» адабиётшуносликнинг муҳим соҳаларидан бири бўлган шеърнинг тузилиши назариясига бағишланган асардир. Алишер Навоий ўзининг бу асарида адабиётшунос сифатида майдонга чиқади. Машҳур «Мажолисун-нафоис» билан бир қаторда, «Мезонул-авзон» — Навоийнинг адабиётшунос сифатида адабиётимиз ва маданиятимиз тарихида ўйнаган ролини характерлайдиган илмий ва тарихий ҳужжатлардан биридир.

Иззат Султонов